

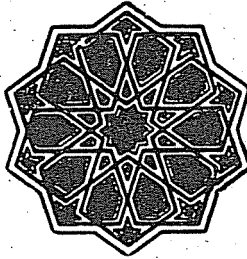
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİM HAREKETLERİNDE DİN EĞİTİM-ÖĞRETİMİ

Dr. Recai DOĞAN

Giriş

II. Meşrutiyet Osmanlı Tarihi'nin, Türkiye'nin yakın tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Meşrutiyetin yeniden ilanı, Osmanlı Tarihi'nde en geniş fakat en anarşik hürriyet havasını getirmiştir. Dağınık olan aydınlar biraraya gelerek, belli yayın organlarında birleşmişler Devlet'in yıkılmasını önlemek için çareler aramaya başlamışlardır. Böylece ortaya Osmanlı Tarihi'nde ilk defa siyasi fikir cereyanları çıkmıştır. Birer fikir toplaşmasından doğan fikir çevreleri siyasi hayat içinde siyasi olaylarla da ilgilenmişlerdir. Olayları açıklamak, yorumlamak, yöneltmek istemişlerdir. İktidar karşısında bir kuvvet olarak beliren bu çevreler, yayın organları vasıtasıyla sosyal hayata tesir etmiş, umumi efkârı yapıcı ve yöneltici, kitleleri hareket ettirici bir rol oynamışlar, temsil ettikleri düşünceleriyle siyasi partilerin programlarında yer almışlardır. Kısaca, Devlet için verilecek sosyal değerlendirmelere hakim olmak gayesini gütmüşlerdir. Bu devlet nasıl kurtarılabilir? sorusuna her biri en iyi cevabı vereceğine inanmıştır¹.

Özellikle bu dönemde batılılaşma gereği kendisini şiddetle hissettirmiştir. II. Meşrutiyet dönemi fikir cereyanları hemen hemen 200 yıldır memleketin birinci sırada gündemini teşkil eden Devlet'in kurtuluşu için bir çare olarak görülen batılılaşma problemiyle de yakından ilgilenmişlerdir. Zaten batılılaşmanın hangi yolla yapılacağı fikir ihtilaflarına sebep olmuştur. XVIII. yüzyılın başlarında başlamış olan çağdaşlaşma probleminin çözümlenmesi gereken bütün yönleri sanki bu 1908-1918 arasındaki on yılın içine sıkıştırılmıştı. Bu dönemdeki fikir cereyanlarının devlet, milliyet, ve din; aile, gelenekler ve eğitim; ekonomik kalkınma meseleleri

1. II. Meşrutiyet öncesi fikir akımlarının gelişimi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s.347 vd; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, II/IV, s.5-45; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, c. VIII, s. 496-563.

üzerinde söyledikleri çözümlenememiş, belki de çözümlenemez meselelerin geriye kalışı bize yeni bir dönemin başında değil, uzun bir sürenin artık sonunda olduğumuzu göstermektedir. 1908 İnkılabı'yla Jön Türklerin² Batı tesiri altında geliştirdikleri fikirlere memleket içinde için için bu dönemden önce gelişmeye başlamış ve artık belirgin bir hale gelen ıslahat görüşleri de katılınca ortaya şu fikir cereyanları çıkmıştır:

1- Osmanlıcılık Cereyanı³

2- İslamcılık Cereyanı⁴

3- Türkçülük cereyanı⁵

2. Jön Türkler'in ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'ten önceki gelişmesi için bkz. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s.60 vd; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s.286 vd; Ernest E. Ramsuar, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev: Nuran Ülken, İstanbul 1972, s.28 vd; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980, s.14 vd; Şerif Mardin, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 4. Baskı, İletişim yayıncılık, İstanbul 1992; İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 2. Baskı, İstanbul 1987, s.9 vd; Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Tanere Armağan*, İstanbul 1956, s.167-187; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, c.I, İstanbul 1984, s.39-44; Ali Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Tarih ve Toplum*, S. 52, 1988, s.209-215.
3. Osmanlıcılık cereyanı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Berkes, s.251-256, 263, 347 vd; Şükrü Hanioglu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c.V, İstanbul 1985, s.1389-1393; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.496 vd.
4. İslamcılık cereyanı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'İslamcılık' Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIX, No.3-4, 1948, s.630-670; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s.81-86; Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 10; Berkes, s.362-363, 370-374; Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslam ve İrkçılık Meselesi*, İstanbul 1976; Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötügen, İstanbul 1993, s.64-69; Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993; Bayur, II/IV, çeşitli kısımlar; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale, c.I, İstanbul 1986, s.XV-LXIV; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994; Mümtaz'er Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 2 Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1991, çeşitli bölümler.
5. Geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul 1918; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara 1923; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1943; Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.86-92; Berkes, s.372-373, 394 vd; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, 2. Baskı, Baskıya Haz. Aykut Kazancıgil-Cem Alpar, İstanbul 1984; Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayıncılık, c.V, s.1394-1399; Önder Göçgün, *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*, Ankara 1992; Safa, s.54-58; Bayur, II/IV, s.434-440; Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötügen, İstanbul 1994, s.67 vd.

4- Garpçılık Cereyanı⁶

5- Mesleki- İctimai Cereyanı⁷

6- Sosyalizm Cereyanı⁸

II. Meşrutiyet'teki siyasi olayların şiddetine ve özellikle İttihatçılar'ın bir çok hatalarına rağmen⁹ bu dönemde olumlu işler de yapılmıştır. 1913-1918 yılları arasında taşra idaresi, mahalli idareler, yeni bir vilayet ve belediye sistemi, bayındırlık işleri, aşağıda anlatıldığı üzere özellikle eğitim alanlarında önemli hizmetler görülür. Gerçekten bu dönemde, başta yeniden örgütlenmiş İstanbul Darülfununu olmak üzere, yeni bir ilk ve orta mektep sistemi, öğretmen mektepleri, özel kurumlar kurulur. Önemli ve büyük bir değişiklik de, kızlar için eğitim fırsatlarının genişletilmesi olmuştur. Böylece önce orta dereceli mektepler, sonra da Darülfunun'un kapıları kız öğrencilere açılır. Bu suretle onların çeşitli mesleklerle, kamu hizmetine girmelerine yol hazırlanır. Zaten özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında erkeklerin cepheye gitmeleri, kadınların hem lo-

6. Tarık Zafer Tunaya, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garpçılık' Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIV, S. 3-4, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s.585-630; Tunaya, *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.78-81; Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim, Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Ankara 1996, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), s.20-92.
7. Geniş bilgi için bkz. Cahit Tanyol, "İctimai Monografi Hazırlıkları Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, No:4-5, İstanbul 1949, s.145-220; Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954; Tunaya *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.92-95; Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctima ve Programı*, Kader Matbaası, İstanbul 1334; Prens Sabahattin, *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1324; Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.10; Ziyaeddin F. Fundukoğlu, *İctimaiyet Dersleri*, İstanbul 1971, s.140 vd; Berkes, s.411 vd; Murtaza Korlaelçi, "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Sabahattin Bey" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Kayseri 1983, s.31-58; Bayur, II/IV, s.19-42.
8. Geniş bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.95-97; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s.9-65; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987, s.1-14; Mustafa Subhi, "Sosyalizm Cereyanları", *Hakk*, No.50, 15 Cemaziyellevvel 1330-19 Nisan 1328, s.1.
9. Bu konularda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Bellekten* 1956, c.XX, S.77, s.145-146; Bayur, II, s.429-478; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara 1970; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c.X, İstanbul 1983, s.223 vd.; Ali Cevat Bey'in Fezkesi, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Yayına haz. Faik Reşit Unat, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

jistik hizmet vermelerini hem de çocuklarının geçimlerini sağlamak amacıyla çalışmalarını zorunlu hale getirmişti¹⁰. 1917 yılında, kadın haklarının sağlanması yolunda önemli ve ileri bir adım olan yeni bir Aile Hukuku Kararnamesi kabul edilir.¹¹

II. Meşrutiyet döneminin en önemli özelliği, açık ve özgür parti hayatının başlamasına, Türk halkı arasında ulusal birlik bilincinin doğması ve giderek kuvvetlenmesine, vatan, hürriyet, terakki, ittihat, din, devlet, hukuk vb. önemli kavramların o zamana kadar görülmemiş geniş kapsamlı bir tartışma ortamı içerisinde tartışıldığı bir dönem olmasıdır. Bunu sağlayan belki de 25 Temmuz 1908 günü gazetelerini sansürün ön kontrolüne sunmadan piyasaya süren İstanbul basınıdır. İşte yeni dönemin özelliğini bu dönemde, öncesine göre daha da belirginleşen fikir cereyanlarının tartışmasına zemin hazırlayan, her aklımdan geçenin, her canı çekenin sokak başına çıkıp nutuk çekmesi gibi, gazete ya da dergi çıkarması oluyordu. Buna basın patlaması demekten çok basın çığırnlığı demek daha uygun olacaktır.¹² Pek çoğu bir ya da bir kaç sayı çıkıp kapanmıştır. Yalnız İstanbul'da 1908-1909 yılları arasında 353 gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu sayı her yıl önceki hızından kaybetse de artmaya devam etmiştir. Ancak bu gazetelere ülkenin dört bir yanında yayına giren Türkçe gazete ve dergilerle Türkçe olmayanları da eklenince birdenbire binlerce yayının kamuoyunu kaplamış olduğu kolayca anlaşılabilir.¹³

Bu dönemde yayın organları her hangi bir fikrin savunuculuğunu, sözcülüğünü yapıyordu. Yayınlanmaya başlayan binin üzerindeki süreli yayınlar bilim, sanat, eğlence, öğrenci, gençlik, mizah, iktisat, kadın, aile, din, müzik, eğitim, askerlik gibi çok çeşitli konularda olmuştur. Ancak dönemin gerçek özelliklerinden birisini, bu binlerce yayının her birinin kendisine özgü farklarıyla oluşturduğu fikir karmaşası ya da fikir anarşisi oluşturur. Yine dönemin yayınlarının kısa süreli olmalarına rağmen, bu süreli yayınlar Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır.

10. Ayrıca bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, c.III-IV, s.1564; Cahit Kavcar, *II. Meşrutiyet-Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908-1923*, Ankara 1974, s.37 vd; Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.148.

11. "Hukuk-u Aile Kararnamesi", *İkdam*, No.7445-7460-7461, 2 Safer 1336-19 Teşrinisani 1333-1917.

12. Abdullah Cevdet II. Meşrutiyet döneminde haftalık, onbeş günlük ve aylık birçok mecmuanın çıkmaya başladığını, bu mecmuaların naşir ve sahiplerinin pek çoğunun onbeş-yirmi yaşlarındaki gençler olduğunu söyler. Ancak bu mecmualar konusundaki görüşünü ise şüphe ile şu şekilde ifade eder: "... Bunlar hakiki bir ihtiyacı irfan ve tenvirin mahsul ve neticeleri midirler bilmem". Fakat içlerinde oldukça iyi olanlarının da olduğunu söyler. Bkz. Abdullah Cevdet, "Ayine-i Mâtbuat", *İctihad*, No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1771-1773.

13. Geniş bilgi için bkz. Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, c.I, s.112-125; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.I, s.126-132.

II. Meşrutiyet dönemi her türlü düşüncenin, Doğu'dan ya da Batı'dan kaynaklanan her türlü akımın yazıya dökülüp kamuoyuna serbestçe sunulduğu bir dönem olması ile de dikkat çekici olmuştur. Özellikle de bu yayınlar vasıtasıyla devletin kurtuluşu için çareler üreten fikir akımları siyasi, fikri, ekonomik, kültürel alanlarda etkili olmaya çalışmışlardır.

Bu dönemde yayın özgürlüğünün, siyasi hayat ve fikir hareketlerine bir canlılık getirmenin yanında, özellikle Balkan savaşları sebebiyle, dönemin aydınlarının toplumsal meseleleri ve derterleri tesbite çalıştıkları da görülür. Bu çerçevede eğitim meseleleri de üzerinde önemle durulan bir alan olmuştur.

Meşrutiyetin ilanı ile beraber, aşırı hürriyetçi bir ortam oluşmuş, bu ortam dönemin mekteplerine de yansımıştır. Bu sebeple, önceleri mekteplere "*hürriyetçi mektepler*"¹⁴ dendiği de olmuştur. Fakat, bu terimle aslında, mekteplerin içine düştüğü disiplinsizlik, keşmekeş, başıboşluk, gösteriş anlatılmak istenmiştir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra mekteplerdeki disiplin de sağlanmıştır.

Özellikle Balkan Savaşlarından sonra, toplumda eğitim konularına ilgi artmış, adeta herkesin "*gözü açılmış, eğitim işleri yalnızca Maarif Nezareti'nin işi olmaktan çıkmıştır*".¹⁵ Balkan felaketinden sonra toplumda "*çökmekte olan Devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır*"¹⁶ şeklinde bir görüş benimsemiştir. II. Meşrutiyet dönemi basınında eğitim meseleleri bu vesilelerle sıkça tartışılmış adeta Cumhuriyet dönemi eğitim felsefesinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Bu araştırma II. Meşrutiyet döneminin yukarıda kısaca özetlenen kendi karakteristik özelliklerini de dikkate alarak özellikle dönemin mevcut hükümetleri tarafından uygulanan eğitim-öğretim uygulamalarını ve bu uygulamalar içinde din eğitim-öğretiminin yerinin ne olduğunu incelemeyi hedef edinmiştir. Çünkü, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında oluşturulmaya çalışılan eğitim felsefesinin ve bu çerçevede teşekkül eden eğitim kurumlarının hangi aşamalardan geçerek oluştuğunun anlaşılabilmesinin yollarından birisi de kanaatimizce bu tür bir araştırma ile mümkün olabilmektedir.

A. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEKİ EĞİTİM TARTIŞMALARI

1908 İnkılabı'nın getirdiği canlı siyasal yaşantı içinde eğitim meseleleri de önemle üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Eğitime ilişkin strateji meseleleri, eğitim felsefeleri vb. bu dönemde tartışılıp fikir

14. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994, s.229.

15. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, 15 Şubat 1334, c.II, S.19, s.663.

16. Bkz. Mustafa Asım, "Memleketin Halası Neye Mutevaffıktır?", *İctihad*, No.74, 1 Ağustos 1329, s.1641-1642; Ali Kemal, "Mektep, Yine Mektep, Daima Mektep!", *İkdam*, No.5095, 1908; "Mekteb-i Sultanide", *İkdam*, No.5107, 13 Aou 1908, s.3.

üretilmeye çalışılan hususlardır. Bu dönemde tartışılan eğitim meseleleri burada ilk olarak strateji daha sonra ise eğitimin içeriği açısından bir sınıflandırmaya göre incelenmeye çalışılmıştır. Aslında bu tür bir sınıflandırma çeşitli yönlerden eleştirilebilir. Çünkü eğitimin içeriği ile ilgili olan bir husus, strateji açısından tartışılan bir konu ile de ilgili olabilir. Mesela Tuba Ağacı Nazariyesi teşkilatla ilgili tartışılan bir mesele olmasına rağmen, eğitim tartışmalarının ve özellikle içeriğinin temel çıkış noktasını oluşturur. Bu sebeple, burada yapılan bu sınıflandırmadan amaç, dönemin tartışılan eğitim meselelerinin hangi noktalarda toplandığını genel hatlarıyla tesbit etmek ve özellikle araştırmanın esas zeminine bir hazırlık yapmaktır.

Dönemin birinci strateji meselesi 1869 tarihinde yürürlüğe konulup, fakat bir türlü tam olarak uygulanamayan Maarif Nizamnamesi'nin yeniden nasıl düzenleneceği idi. Bütün maarif sisteminde Meşrutiyetin gerektirdiği topyekün bir düzenlemeye mi gidilecekti, aynen uygulanacak mıydı, yoksa 1869 Nizamnamesi'ne ilişilmeden bir müessesese ayrı ayrı mı islah edilecekti? Dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi bütün maarif kurumlarında ıslahatı öngören bir Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı hazırladıysa da bu kanunlaştırılmadı.¹⁷ Bu sebeple, kısmi uygulamalar yoluyla maarif sistemindeki problemlerin çözülmesi yolu tercih edildi.

İkinci mesele topyekün değilde ayrı ayrı meselelerin çözümü yolu benimsenince ıslahatın maarif sisteminin hangi kademesinden başlayacağı idi. Maarif Nazırı Emrullah Efendi "Maarif Tuba ağacına benzer demekle, ıslahat ve teşkilata, teşkilatı İptidaiyeden değil, tedrisat-ı aliyeden başlamak lazım geleceğini"¹⁸ savunuyordu. Söylenildiği gibi bu görüş, II. Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarının çıkış noktası da sayılabilir. Cennette, kökü yukarıda, dalları ve meyveleri aşağıda olan Tuba ağacından mülhem olarak Emrullah Efendi tarafından ortaya konulan bu nazariyeye göre; öncelikle yüksek mektepler açılmalı, Darülfünun en ileri düzeye ulaştırılmalıdır. Sultanilerden ve Darülfünun'dan mezun olanlar çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanması kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır. Emrullah Efendi bu hedefin gerçekleşebilmesi için yeni nizamnameler hazırlanmasını öngörmekteydi. Ona göre, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demektir. Bunu beklemektense, vatansever yüksek öğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayılarını çoğaltmak daha kestirme bir yoldu.¹⁹ Emrullah Efendi bu düşünceleriyle Fransız eğitiminin tesiri altında yeni bir ilk mektep müfredatı

17. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, ikinci Kitap, İstanbul 1932, s.38; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara 1967, s.46.
18. D.K., "Maarifimiz" (Emrullah Efendi ile Mülakat), *Sabah*, No. 7341, 10 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.10.
19. Emrullah Efendi, *Muallim Mecmuası*, c.II, S.13, s.386. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.66; Ergin, c.III-IV, s. 1277-1278; Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)*, Doğan, Basımevi, Ankara, 1978, s.146.

öngörüyor, milletin moral ve mutluluk kaynağı olacak bir öğretim yolu çizmeyi amaçlıyordu. Satı Bey ise özellikle Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra bu nazariyenin tam tersini savunmuştur. O, "...Çürük bir tahsil-i iptidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiç bir zaman alileşemez; hakiki bir zümre-i münevvere Tuba ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yeşerir"²⁰ diyordu. İsmail Hakkı, "Türk eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi dönemi yaşanmıştır. Ortaöğretime Avrupaî ve insanî karakteri veren, çağdaş üniversite düşüncesini savunan, Türklük bilincini uyandıran odur... Ziya Gökalp de kişiliğini yarı yarıya ona borçludur."²¹ demek suretiyle Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra bile hararetle tartışılan bu nazariye konusunda kendisine yöneltilen eleştirilerin haksızlığını belirtmek ve değerlendirmelerin yanlışlığını ifade etmek istemiştir.

Pratikte gerçekleşen ise bir Maarif-i Umumiye Kanunu çıkartmak mümkün olmadığı için, hem ilköğretimden hem de yükseköğretimden başlamak suretiyle olmuştur. İlköğretim kısmında da anlatıldığı üzere, maarif meselesinin hazırlanan Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı'nın iç ve dış siyasal meseleler sebebiyle yasallaşamayacağı anlaşıldığından, ilk uygulanabilen ilköğretimin iyileştirilmesini sağlamak amacıyla Darülmualiminin ıslahı olmuştur. Emrullah Efendi maarifi Tuba ağacına benzetmesine rağmen kendi içinde bir bütün olarak düşünülmüş olan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'yi çıkarmıştır. Yüksek öğretimde de Darülfünun'un ıslahına çalışılmıştır. Tuba ağacı konusunda Emrullah Efendi'nin ölümünden sonraki tartışmalarda Gökalp, onun Tuba Ağacı Nazariyesi'ne katılmakla birlikte "Tubanın, tepesi akademik olmalıdır. Zira akademi kurmaz, korur. Milli eğitimin oluşmadığı bir ülkede akademinin yararı yoktur..."²² diyerek ondan farklı düşünmüştür.

Dönemin üçüncü eğitim meselesi ise tevhid-i tedrisat ve tefrik-i tedrisat konusunda olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde hem tevhid hem de tefrik yönünde gelişmeler olmuştur.²³ Bu dönemde azınlıklar ve Evkaf'ın yanında İttihat ve Terakki de Maarif Nezareti'ni bir yana bırakarak tefrik-i tedrisat yolunu tutmuştur.²⁴ Fakat hükümeti elde ettikten sonra azın-

20. Satı, "Tuba Ağacı Nazariyesi", *Muallim Dergisi*, 1 Temmuz 1333, c.I, S.12, s.359-366; Satı, "İslahata Nereden Başlamalı?", *Tanin*, No.957, 2 Mayıs Efrenci 1911, s.1.
21. Sakaoğlu, s.127'den naklen.
22. Ziya Gökalp, "Maarif Meselesi", *Muallim*, S.11-12, 1 Haziran 1333/1 Temmuz 1333, s.321-327/353-359 (15 Eylül 1332 (1916) da İstanbul'da toplanan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresine Ziya Gökalp'in verdiği layihanın maarif bölümüdür). Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, 1. Baskı, Yayına haz. Rıza Kardeş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.189-190.
23. Ergin, c.III-IV, s.1281, 1339-1340; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s.84.
24. *İttihat ve Terakki Cemiyeti Beyannamesi*, İstanbul 1326, madde:5. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.24-25; Ergin, c.III-IV, s.1280; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman yayınları, Ankara 1987, s.181.

lıkların da Evkaf'ın da gittiği yolu düzeltmek gerektiğini anladığından ilkin kendisi bu çıkmaz yolu terke mecbur kalmıştır. 1913 tarihinde yayınlanan İttihat Terakki Cemiyeti'nin siyasi programınının 42. maddesinde konuyla ilgili olarak ilköğretime şu şekilde temas edilmekte ve cevaz verilmektedir: "Kanunî Esası'de musarrâh olduğu vechile Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyeleri siyakı vahidede cerayan etmek için hususi ve cemaat mektepleri üzerinde nezaret ve teftiş hakkı bulunmak..."²⁵ Yine ilköğretim kısmında bahsedildiği üzere 1908 İnkılabından sonra İptidai mektepleri Evkaf'tan alınarak Maarife verilmiş, fakat 1913 tarihinde bu mektepler yine Evkaf'a iade edilmiştir. Medreseler ise Evkaf ile Meşihat arasında müştereken idare olunuyorlardı.²⁶ Ancak I. Dünya Harbi'ne girmemizle beraber hükümette tam olarak kuvvetini hissettiren İttihat Terakki Türk azınlıklara ait mekteplere de kudretini teşmil ederek mektep ve tedrisat işlerine eskisine oranla daha iyi bir şekil vermiştir. Tedrisat ile teftişata ait bütün kuvvet, kudret ve selahiyeti Maarif Nezareti'nde topladığı sırada Evkaf Nezareti'nin maarifçiliği ile de yakından ilgilenmeye başlamıştır Nitekim, 1916 da toplandığı zaman memleketin maarifi hakkında almış olduğu en önemli kararlardan birisi de mektep işlerini Evkaf'ın elinden alıp kısmen Maarife ve kısmen Meşihat-ı İslamiye vermek olmuştur.²⁷ Bu tevhid-i tedrisata doğru atılmış en önemli adım olmakla birlikte parti, medreseleri Evkaf'tan alıp Meşihat-ı İslamiyye'ye vermekle aynı zamanda tefrik-i tedrisata da gitmiş oluyordu.²⁸

Dördüncü ıslahat meselesi, mahalli dillerle eğitim-öğretime izin verilip verilmemesinde ortaya çıkmıştır. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar gibi azınlıklar da öteden beri zaten kendi ana dillerinde eğitim-öğretim yapıyorlardı. Bu sebeple, mahalli dille öğretim meselesi gayrimüslimler için bir problem oluşturmuyordu. Ancak, şimdi daha ziyade İslam, fakat Türk olmayanlar ve Arnavutlar gibi toplu bir halde devletin belli bölgelerinde oturanların hangi dilde eğitim yapacakları meselesi gündeme gelmişti. Bu mesele medresenin yegane eğitim kurumu olduğu zaman ortaya çıkmamıştı. Çünkü, öğretim dili Arapça idi.²⁹ Fakat Tanzimatla beraber Batı modelinde mektepler medreseye alternatif olarak açılmaya başlayınca, bu mekteplerde Türkçe eğitimine önem verilmiş hatta kanun, talimatname ve

25. Ergin, c.III/IV, s.1281, 1283.

26. "İslah-ı Medaris Nizamnamesi", *Düstur*, II/VI, s.1325-1328; "Medresetü'l Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/VI, s.212-215. Ayrıca bkz. Ergin, c.III-IV, s.1281-1282.

27. İsmail Hakkı, "Hayatım", *Yeni Adam*, S.305; *Tanin*, No. 2801, 29 Eylül 1916, s.3-6; Ergin, c.III-IV, s.1283-1285, 1339-1342.

28. Krş. Berkes, s.404-405; Ergin, c.III-IV, s.1342-1343. Böyle bir yola niçin gidildiği hususunda Partinin ideoloğu Ziya Gökalp'in açıklamaları için bkz. *Tanin*, 29, 30 Eylül, 1 Teşrinievvel 1332.

29. Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Birinci Basılış, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930, s.11; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, c.V., s.6.

nizamnamelerde bu husus üzerinde önemle durulmuştur.³⁰ Bu kurumlar memleketin bütününde hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlayınca, ciddi bir mesele olarak ortaya çıktı. Mesela, Arap çocukları ya gayrimüslimlerin açmış oldukları metaplere gidip kendi dillerinde eğitim yapacaklar, ya da devletin açtığı mekteplere giderek Türkçe eğitim göreceklerdi. Milliyetçi hareketlerin güçlendiği bu dönemde bu, hem eğitim hem de önemli bir siyasi mesele olarak ortaya çıkmış ve tartışılmıştır.³¹

Meşrutiyette tartışılan beşince önemli konu da kadınların eğitimi idi. Bu dönemde kızların önce orta ve Sultanî öğretimine, daha sonra kendileri için ayrıca açılan Darülfunun'da yüksek öğretime devam ettikleri görülür. Kadınlar önceden sadece ilk olarak ebe, sonra hastabakıcı ve daha sonra muallime olabilmişken, Meşrutiyette artık devrin de özel şartları sebebiyle memuriyet hayatına da atıldıkları müşahade edilmektedir.³²

II. Meşrutiyette maarif sistemine ilişkin bu meselelerin yanısıra, eğitimin içeriğine yönelik başka problemler de gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Mesela, öğrenci hangi eğitim yöntemleriyle nasıl bir birey olarak yetiştirilecekti? Bu konuda iki eğilim tartışmalara girdi. Birincisi Tuba Ağacı Nazariyesi'nde Emrullah Efendi'den, eğitimin milliliği konusunda da Gökalp'den ayrı görüşler ileri süren Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey, bu dönemde olabildiği kadar laik, ahlaki ve bireyci bir terbiye sistemini savundu. Satı Bey, terbiyeyi önceki anlayışın tam tersine "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine ve gerekse hem nev'inin saadetine medar olacak şekilde, müstait ol-

30. *Sıbyan Mekatib-i Hocalarına Dair Talimat*, İstanbul 1263, s.3 vd.; Selim Sabit Efendi, *Rehniümay-ı Muallimin-i Sıbyan*, İstanbul 1287, s.4-7. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945, s.28 vd.; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, New York 1973, s.245 vd.; S. Joseph Szylowicz, *Education and Modernization in the Middle East*, London 1973, s.142.
31. Bkz. Ergin, c.III-IV, s.1292-1296; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.222-223; Tekeli-İlkin, s.84-85.
32. Kadın eğitimi ile ilgili olarak bkz. Charlotte Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit Bosenderer Berücksichtigung der Arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams*, Band VI, Heft 3/4, Berlin 31 Dezember 1918, s.72-214; Kansu, c.II, s.69-86; Hasan Ali Koçer, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 1972, c.V, S.1-2, s.81-124; Berkes, s.390-396; Ergin, c.III-IV, s.1289-1290; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.226-227; Tayyip Okçu, *İslam'da Kadın Öğretimi*, Ankara 1978; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, s.74-83. II. Meşrutiyet döneminde kadınların eğitimi meselesi yayın organlarında dönemin fikir dergilerince sık sık incelenen meselelerdendir. Bu konuda mesela bkz. Tahsin Nahid, "Kadınlarımız", *İctihad*, No.70, 4 Temmuz 1329, s.1534-1538; "İnas Mekteb-i Sultanisi", *Tanin*, No.1000-24, 14 Haziran Efenci 1911, s.3; İhsan Şerif, "Kadınlarımızda Atş-ı İrfan", *İctihad*, No. 92-3, 6 Şubat 1329, s.2058-2061; Cenap Şahabeddin, "Makale-i Yevmiye: Bizde Nisaiyyun", *Hakk*, No.67, 2 Cemaziyelahir 1330-6 Mayıs 1328, s.1; "Kızlarımızı Terbiye Edelim", *Tanin*, No.943, 18 Nisan Efenci 1911, s.3.

duğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir"³³ diye tarif ediyordu. Bireyin kapasitesini mümkün olabildiğince geliştirebilmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesi, programlara, Elişleri, Beden Eğitimi ve Musiki gibi yeni derslerin konulması gerektiğini³⁴ söylüyordu ve bunda da başarılı oldu. Türk Milliyetçiliğinden ziyade Osmanlıcılık politikasını benimseyen Satı Bey³⁵, eğitim bir yönüyle milli, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimini de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlak eğitimi başkadır. Ahlak eğitiminde milli olunabilir demektedir.³⁶ Fakat Satı dini ve ahlaki terbiyenin önemini belirtmekle beraber³⁷ sırf dini yaptırımlara dayanan dini ahlaktan da ötede çocuğa beşeri vicdandan kaynağını alan bir laik ahlak telkininin önemi üzerinde durur.³⁸ Satı Bey'in terbiye anlayışının bir bütün olarak bu dönemde uygulamaya konması, hem dönemin özelliklerinden hem de bir önceki dönemin terbiye anlayışını yadsıdığından dolayı mümkün görünmüyordu. Ancak kısmen uygulanma imkanı bulmuştur.

İttihat ve Terakki Partisinin ideoloğu olan Ziya Gökalp³⁹ partinin bu konudaki felsefesini Devlet'in içinde bulunduğu şartlara göre yeniden be-

33. Satı, *Fenn-i Terbiye-Nazariyat ve Tatbikatı*, Tabi' ve Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphane-i Askeri, İstanbul 1325, c.II, s.285. Krş. Kansu, c.II, s.29-30.
34. Satı, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, Sene 1, No.6, 15 Temmuz 1326, s.187. Bu konuda ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.33.
35. Satı mekteplerde verilen eğitimin dahi bu yönde verilmesi gerektiğinin ısrarla üzerinde durur ve şöyle der: "Fransa rical-i maarifinden birisi yarınki Fransa bugünkü mekteplerde hazırlanıyor demişti. Biz de buna kıyasen yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacak diyebiliriz..." Bkz. Satı, "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak", *Tanin*, No.188, 8 Şubat Efrenci 1909, s.4. Ayrıca bkz. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.3; Satı, *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1326, s.6, 12, 83-84; Satı, "Mektepler ve Ahval-i İctimaiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.7, 15 Ağustos 1326, s.10.
36. Satı, "Terbiye ve Milliyet", *Muallim*, 15 Teşrinievvel 1332, c.I, S.4, s.102-107; Satı, "Terbiye-i Milliye Hakkında Birkaç Mülahaza", *Terbiye*, No.II, 12 Eylül 1334, s.42; Satı, "Terbiye Hakkında Birkaç Mülahaza", *Terbiye*, No.1, 29 Ağustos 1334, s.2. Ayrıca bkz. Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.148-149.
37. Bkz. Satı, "Medeniyet-i İslamiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, Sene 1, No. 11, 1 Nisan 1327, s.181-189.
38. Satı, *Fenn-i Terbiye*, c.II, s.285, 345-346.
39. Ziya Gökalp hakkında bkz. Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1963; Kazım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, 3. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975; Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'ın Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, çeşitli bölümler; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 1992, s.304-332, 358-375; Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993; Alaeddin Korkmaz, *Ziya Gökalp Aksiyonu Mesrutiyet ve Cumhuriyet Üzerinde Tesirleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994. Daha geniş bir bibliyografya için bkz. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası Kitap-Makale*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

lirlemeye çalışmıştır. Ziya Gökalp, çocuğun toplum için yetiştirilmesini istemektedir⁴⁰. O, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istiyordu. Devlet'in kurtarılması arayışlarına bir çözüm olarak geliştirdiği, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülünü maarif alanında da uygulamaya çalışmıştır.⁴¹ Gökalp, talim ve terbiyeyi birbirinden ayırır. Talim fenni bilgilerin çocuklara öğretilmesidir. Bunun için asri olmalıdır. Karakteri itibarıyla lâmillidir. Oysa terbiye milli olacak harsa ve milli vicdana dayanacaktır. Ziya Gökalp'e göre iki ilke "milli terbiye" ve "asri talim" olmalıdır. Gökalp "eğitimimiz mutlaka milli olmalıdır. Çağdaş bir toplumda, milli eğitim yoluyla çocuğa çağdaş bir eğitim verilmiş olur. Biz çağdaş bir toplumuz. O zaman eğitimimizin milli olması yeterlidir" demektedir.⁴² 1909'dan önce koyu bir Osmanlı Milliyetçisi olan Gökalp bu tarihten sonra Türkçülük akımına katılarak öncülüğünü yapmış ve bu akımın eğitim programını belirlemiştir. Bu programa göre; "Türk tarihi ve kültürü incelenecek, dünden bugüne bağları kurulacak, Türkçe yabancı dillerin ağırlığından kurtarılacak, İslam milletleri arasında eğitim ve yazı birliği kurulacak"tı. "Türk harsı yeni kuşaklarda ruhsal melekeler haline getirilmeli, modern teknik bilgilere de eğitimde yer verilmeli; uluslararası uygarlıklara karşı kültürel ve siyasi özgürlük savaşı veren ulusların ilk işleri milli harslarını aramak olmalıdır"⁴³ diyordu. Gökalp mevcut eğitim sistemini de eleştirmiş ve hedeflediği eğitimin esaslarını da genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır. O bu konuda şöyle demektedir: "Vatana en zararlı kişiler medreselerle, Tanzimat mekteplerinden yetiştiler. Medrese Türkleri, Gayr-i Türk yaptı. Oysa Enderun, Türk olmayanları Türkleştirme çabasındaydı. Tanzimat mektepleri zamanla millilikten uzaklaştılar. Medrese ve mektep birbirine zıt birer kurum oldu. Her ikisi de ahlak ve seciye bozdu. Uğranılan kötülüklerin darbesiyle uyanan aydınlar, yenilgilerin, eğitimdeki ülküsüzlükten kaynaklandığını görüyorlar. Gençlerimize asrımızın terbiyesini veremedik. Maarifimizin kozmopolitliği kitapçı dükkanlarında bile meydandadır. Sahhaflardaki maarif Arapça ve Farsça, Beyoğlu'ndaki Avrupa'ya aittir. Babıali caddesindeki Tanzimat maarifi işe öncekilerin perişan çevirilerinden, acemice taklitlerinden ve kopyelerin-

40. Ziya Gökalp'in "İslam Dini'nin çocuklara öğretilmesi ile ilgili görüşleri için bkz. Ziya Gökalp, "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", *İslam Mecmuası*, c.I, S.1, 30 Kanuniansani 1329, s.15-16.

41. Ziya Gökalp, "Terbiye ve Millet: Milli Terbiye III-Terbiyenin gayesi nedir? Fert mi yoksa millet mi?", *Muallim*, c.I, S.3, 15 Eylül 1332, s.65-71; "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", c.I, S.1, s.14-16. Krs. Kansu, c.II, s.101-102.

42. Ziya Gökalp, "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye II", *Muallim*, c.I, S.2, 15 Ağustos 1332, s.33-39; "Milli Terbiye; Milli Terbiye IV", *Muallim*, c.I, S.4, 15.10.1332, s.97-102; "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye V", *Muallim*, c.I, S.7, 15.1.1332, s.193-202; "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye VII", *Muallim*, c.I, S.9, 1.4.1333, s.264-272.

43. Aynı yerler. Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, "Maarif ve Hars", *Yeni Mecmua*, c.II, S.52, 13.7.1918; s.502-503; "Hars ve Medeniyet", *Yeni Mecmua*, c. III, S.60, 5.9.1918, s.142-143.

den oluşmuştur. Okullar üç türdür. Medreseler, yabancı okulları, Tanzimat okulları. Yaratıcı bilim, eğitim yuvalarımıza daha girmemiştir. Maarif Nezareti nicelikten çok, niteliğe önem vermelidir. Milli harsa dayalı eğitim derken, Tanzimat'tan beri memleketimizde uygulanan Fransız eğitime bir tepki gösterdiğim inancındayım. Milli eğitim, medeniyetçi eğitime karşı, harsçı eğitimidir. Sürdürülen yanlış eğitim siyaseti, gençleri bencillığe sürüklüyor. Gayr-i milli bireyler oluyorlar. Milli terbiye için, dinde, ahlakta, hukukta, dilde, güzel sanatlarda, ekonomide, kişiliğimizi keşfetmek zorundayız. Milli kültürü de halktan almak lazımdır. Bunun da tek yolu Türkçü gençlerin köylere öğretmen gitmeleridir...⁴⁴

Gökalp ile Satı Bey arasında cereyan eden bu tartışmanın esası şudur: Özellikle I. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu olan türlü ahlaksızlık sebebiyle milli ahlak, dini ahlak konuları da tartışılmaya başlamıştır. Ahlak terbiyesi konusunda başlıca iki fikir akımı vardı. Bunlardan birine göre ahlakın temeli dindir ve Allah korkusudur. Vicdan dini inanıştan ayrılamaz. Mekteplerde ahlak terbiyesi din terbiyesi ile birarada verilebilir ve verilmelidir. İkincisine göre ise, ahlak terbiyesi din terbiyesi ile ilgili değildir. Bütün terbiye işlerinde olduğu gibi ahlak terbiyesinde de yapılması gereken, Batı pedagoglarının mütalaalarını bilmek ve onları tatbik etmekten ibarettir. Pedagoji, çocuğun ve gencin psikolojik türlü kabiliyetlerinin dengeli bir şekilde geliştirilmesinin yolunu gösterir. Bu fikir yukarıda konu ile ilgili görüşleri anlatılan Satı Bey'e aitti. Ona göre, eğer bir insanın bütün kabiliyetleri dengeli olarak gelişirse, ahlak karakteri de kendiliğinden meydana gelecektir.⁴⁵

Bu iki türlü fikir akımı, olayların bilimsel incelenmesinden doğmuş değildi. Daha çok siyasi ve hissi idi. Birinciler Tanzimat'tan beri olup bitenlerden memnun olmayanlarca daima söylene gelen fikirlerdi. Dini inançların zayıflaması üzerinde duranlar, dini inançların niçin zayıfladığı, dini ibadetleri yapanların niçin azaldığı, bunların sosyal sebeplerinin ne olduğu ve bu sebepler üzerinde hangi yollar ve araçlarla etkili olunabileceği konusunda araştırma yapıyor değillerdi. Onlar sadece, hükümetlerin din öğretimine önem vermesiyle, ahlakın kendiliğinden düzelebileceğini iddia ediyorlardı.⁴⁶

İkinciler, psikolojideki gelişmelerin pedagojiye tatbiki hakkında yazılmış Fransızca kaynaklara dayanıyordu. Psikolojinin bilim olarak bul-

44. Ziya Gökalp, "Maarif Meselesi", *Muallim*, 1 Haziran 1333, c.I, S.11, s.321 vd. Ayrıca bkz. Ergin, c.III-IV, s.1351-1354. Gökalp'in bu konulardaki diğer görüşleri için bkz. Ziya Gökalp, "Terbiye Meselesi: Mekteplerde Mükafat ve Mücazat", *Yeni Mecmua*, c.II, S.32, 14.2.1918, s.113-114.

45. Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.285, 344-346. II. Meşrutiyet dönemindeki ahlak terbiyesi ile ilgili olarak bkz. Mehmet Emin Erişirgil, "Ahlak Terbiyesi Etrafında Münakaşalar", *Ülkü*, 16 Mart 1943, c.III, S.36, s.2-3; Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 2. Baskı, Yeni Çizgi, Ankara 1995, s. 70.

46. Bkz. Bilgin, s.70.

guları, dengeli bir toplumda yaşayan, normal bir insan için geçerliydi. Türkiye ise, kaynaşmakta olan bir toplumdur. İçerde ve dışarda ayrılma, parçalanma hali hüküm sürüyordu. Memleket ölüm kalım savaşı veriyordu. Böyle bir dönemde insanlara, yönecekleri bir istikamet, bir ideal göstermek gerekiyordu. Her yönden dengeli, her değeri eşit olarak gören, kendi halinde insan yetiştirme prensibi bu devre yetmiyordu.⁴⁷

Ziya Gökalp bu fikir cereyanlarının aksayan yönlerini göstermeye çalışmıştır. Ona göre memlekette bir ahlak buhranının olduğu doğru idi. Bu buhranın sebebini dini inançların zayıflamasında görenlerin fikirlerinde de doğruluk payı vardı. Hayatın değişmesi, iş bölümünün artması yüzünden din işlerine ve dini ahlaka bağlanmış, pek az insana ait bir iş olmaya başlamıştı. Bunun yanısıra yeni medeniyete gösterdiğimiz aşırı bağlılık, dünya savaşının sıkıntıları manevi duyguları yıkmış, ruhlar ve vicdanlar ahlak endişelerinden boş kalmaya yüz tutmuştu. Ziya Gökalp, yapılması gereken çalışmanın, dini ve manevi duyguların nasıl oluştuğunun, bunların hizmet ve faydalarının neler olduğunun müsbet bilimler çerçevesinde araştırılması ve sonuçlarının ortaya konulması olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Bunu yapacak bilim ise sosyolojidir. Gökalp'e göre, ahlak buhranının tedavisini, bu bilimin irşatlarından bekleyebiliriz.

Bu dönemde yine eğitimin içeriği, yetiştirilmesi gereken insan tipi ve nasıl ve hangi metodlarla yetiştirileceğine dair, hemen hemen eğitim üzerine düşünen herkes bir şeyler söylemeye çalışmıştır. Dönemin eğitim tartışmalarına katkıda bulunmaları açısından önemlilerinden bazılarının burada zikredilmesinde fayda vardır. Bunlardan birisi Ethem Nejat'tır.⁴⁹ O, millî duyguları güçlü, pratik becerilere sahip gençler yetiştirilmesini savunmuştur.⁵⁰ İsmail Hakkı⁵¹ ise, "çağdaşlaşmaya, üretime ve yaratıcılığa

47. Bkz. a.g.e., s.70-71.

48. Ziya Gökalp, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua*, c.I, S.7, 23.8.1917, s.122-124.

49. Ethem Nejat hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Tonguç, "Ethem Nejat", *Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü*, İstanbul 1953, c.II, s.135-136; Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara 1967, s.111-112; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.153-160; Ülken, s.206-207, 382.

50. Eğitim hakkındaki fikirleri için bkz. Ethem Nejat, "Köylerde Leyli Mektepler", *Yeni Fikir*, 15 Kanunisanı 1327, S.2, s.49-53; "Müdafa-i Millîye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, Mart 1329, S.9, s.269-272; "Müdafa-i Millîye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, 1 Mayıs 1329, S.11, s.327-331; "Müdafa-i Millîye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, Temmuz 1329, S.13, s.394-399; *Mektepçilik*, İstanbul 1332; "Yeni Mektepler", *Yeni Fikir*, 15 Kanunievvel 1327, s.4; "Terbiye-i Umumide Noksanlık Var", *Sırat-ı Müstakim*, c.VII, S.177, 5 Safer 1330-12 Kanunisanı 1327, s.328-334; "Terbiye-i Fikriyye III", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, S.126, 2 Safer-20 Kanunisanı 1326, s.359-360.

51. Eğitim anlayışı hakkında bkz. Kemal Aytac, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi "Araştırma"*, Ankara 1979, c.XI, S.2, s.165-190; Aynı yazar, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara 1984, c.XVII, S.1-2, s.236-248; Necmettin Tozlu, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi*, İstanbul 1989; Nebahat Göçeri, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri*, Kayseri 1991, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ayrıca bkz. Ülken, s.450-458.

dönük eğitim” anlayışını savunmuş ve “tarıma dayalı bir ilk mektebin tarımsız bir öğretmen mektebinden ülke için daha yararlı olacağını”⁵² söylemiştir. Gökalp “İsmail Hakkı Bey, müstahsil yetiştirmek istiyor. Yararlı amaçlar, öğretimin hedeflerinden biri olabilir. Fakat eğitimi menfaatçiliğe dayandıramayız...”⁵³ diyerek İsmail Hakkı’nın bu anlayışına karşı çıkmıştır. Ahmed Ağayef da memleketteki Ermeni ve Rumların elinde bulundurdukları mekteplerde Devlet’in gözetiminin olmadığını ve bu mekteplere ise devam edenlerin çoğunun Türk ve müslüman olmaları sebebiyle Türkçe eğitiminin ve din duygusu aşılamanın giderek güçleştiğini⁵⁴ söylemekteydi. Mehmet Akif ise, ideal eğitim sistemini; din ve toplum yapısına ters düşmeyen ama toplumu çağa hazırlayan, İslamlığın özünü ve ruhunu gençlere dört dörtlük öğreten bir politikayı gerekli görmüştür.⁵⁵

1917’de dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey, ilköğretimin hedefini bütçe konuşmasında açıklarken “...Dinine merbut, vatanını sever, milliyetini tanır, yani muhtelif namlarla zikrolunan şu vezaifi hüsnü ifaya gayret eder bir adam olması lazım gelir...”⁵⁶ demek suretiyle eğitim tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun ötesinde devlet için eğitim felsefesini tesbit etmiş görünmektedir.

Osmanlıcılık politikasının Balkan Harbinden sonra iyice zayıflamasından sonra İslamcılık politikası güçlenmeye başlamıştır. Fakat, Türkçülük cereyanının kuvvetlenmesi ve bu akımın öncülüğünü yapan Gökalp’in Partinin fikir babalığını yapmasıyla beraber eski gücünden o da yoksun idi.

II. Meşrutiyet döneminde Devlet’in kurtuluşu için mevcut ideolojiler zaman zaman denenmeye çalışılmış, fakat bunların Devleti kurtaramıyacağı anlaşıldığından devlet politikasında başka ideolojiler de denenmiş, tabii olarak bunlar eğitim-öğretim faaliyetlerinin de yeniden düzenlenme-

52. İsmail Hakkı, “Asrımızın Terbiye Gayeleri”, *Muallim*, 15 Temmuz 1332, c.I, S.1, s.10; Aynı yazar, “Sultani İslahatı”, *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, Şubat 1335, Adet 6, s.1-9.
53. Ziya Gökalp, “Milli Terbiye II”, *Muallim*, c.I, S.2, s.38-39.
54. Ahmet Ağayef, “Terbiye-i Milliyé” *İctihad* No.27, 15 Temmuz 1327, s.782-786. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ülken, s.408-412.
55. Mehmet Akif’in eğitim görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Akif Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1945, s.63-66, 94-95; Yahya Akyüz, “Mehmet Akif’in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Milli Eğitim*, Ocak-Mart 1986, S.67, s.18-23; Aynı yazar, “Eski Eğitim Değerlerine Karşı Mehmet Akif ve Gençliğin Eğitimi”, *Milli Eğitim*, Ekim-Aralık 1986, S.70, s.33-37; Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Akif*, Selam Yayinevi, Konya 1988; Ali Özer, *Mehmet Akif ve Eğitim*, İzmir 1991; Sabahattin Arıbaş, *Mehmet Akif’in Eğitim Üzerine Düşünceleri*, İstanbul 1992. Ayrıca Sırat-ı Müstakim Dergisi’nin 4,5. ve Sebülürşad’ın 9, 14, 18. ciltlerinde eğitimle ilgili görüşlerini yer aldığı makaleler ağırlıktadır.
56. Ergin, c.III-IV, s.1366.

sini gerektirmiştir. Bir taraftan I. Dünya Savaşı'nın sıkıntıları yaşanırken, bir yandan Devletin devamını sağlayacak yeni neslin nasıl yetiştirilmesi gerektiği ile ilgili tartışmalar hem mecliste hem de basında devam ediyordu. Aslında bireyin nasıl yetiştirilmesi ile ilgili olarak daha önce gündeme gelen tartışmalarda görülmeye başlayan fakat dönemin sonlarına doğru daha belirgin bir hal alan eğitimin dini mi, milli mi yoksa hem dini hem milli mi olması gerektiği özellikle dönemin sonlarına doğru bu dönemin başlıca tartışma konularını oluşturmuştur.⁵⁷ 1917 yılında Maarif bütçesi müzakere edilirken Basra Mesusu Hilmi Bey şöyle diyordu:

“...Terbiye-i içtimaiye nokta-i nazarından memlekette üç grup, üç cereyan hasıl olmuştur: Bu cereyanlardan birincisi Garp medeniyetinin anlayışına meftun olan ve Fransız tarzı tefekkürüne mağlup olan gençlerimiz, ...garp medeniyeti dinden ve ananattan tecerrüt etmedikçe terakki etmemiştir. Binaenaleyh biz de dinden ve ananat-ı milliyeden tebaüd edersek terakki ederiz, fikrini memlekette yaymışlardır. Tabii bu fikrin ne kadar muzır ne kadar fenâ olduğunu heyet-i celile ve millet takdir eder. İkinci grubu teşkil eden medrese mutaassıplarıdır. Bendeniz de medreseli olduğum halde medrese mutaassıpları diyorum. Bunlar da fünün-ı cedideden, hakayıktan gafil oldukları için Garp medeniyetinin İslamiyetle telif olunamayacağına zahip olarak Garp'tan uzaklaşmak cihetini gaye ittihaz etmişlerdir. Üçüncü grubu, hakiki mektep ve medrese görmüş, münevver tabaka teşkil ediyor ki, onlar Diyanet-i İslamiyenin hiçbir vakitte mani-i terakki olmayıp, belki amil-i terakki bulunduğu ve medeniyetle ulum ve fünün ne kadar terakki ederse, hakikat-i İslamiyenin o nisbette takdir ve tebci olunacağına ve o nisbette hikmet-i celile-i İslamiyenin anlaşılacağına kanaat eden zevattır.

...Memlekette bu üç cereyan birbirine mültezat olarak devam edip gidiyor. Halbuki hükümetin ve milletin muhtaç olduğu şey vahdet-i fikriyedir. Zaten Diyanet-i İslamiyenin esası vahdettir. Hükümetin arzusu ve milletin iştiağı da budur. Vahdet-i fikriyyeyi temin edebilmek için Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi'ne pek büyük bir vazife isabet ediyor. Bendeniz Nazır Bey Efendi'den rica edeceğim ki, vahdet-i fikriyyeyi temin etmek için ne gibi tedabir düşünüyorlar ve ne gibi teklifler hazırlıyorlar?.. Efendiler, memlekette verilecek terbiye-i umumiye gaye ne olmalı? ...Zannediyorum ki, bunda ihtilaf edecek bir cihet yoktur. Çünkü kongrede milli ve dini bir terbiye esasının kabul edilmesi takarrur eylemiştir.”⁵⁸ Hilmi Bey'in sözlerinden öyle anlaşılıyor ki, -bazı ilim adamlarımızın dediği gibi- dini bir eğitimi değil- hükümet ne sırf dini bir eğitim ne de milli eğitimi değil milletin kendi bünyesine, kültürüne, geleneğine uygun olan ikisinin de esas alındığı bir eğitim felsefesini benimsemiş görünmektedir.

57. Mesela bkz. “Tedrisat-ı Milliye”, *İkdam*, No.7405, 22 Eylül 1917.

58. Ergin, c.III-IV, s.1362-1364.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917 yılındaki kongresinde, eğitim-öğretimin millileştirilmesi için vermiş olduğu layihada ileri sürdüğü fikirler arasında din öğretimi ile ilgili hususlar da bulunmaktaydı. Gökalp, millileşmenin din alanında da gerçekleştirilmesini, bazı şiirlerinde ezanın ve namazın dua bölümleri ile okullarda okunan Kur'an dersinin Türkçe olması gerektiğine bağlayarak işlemiştir.⁵⁹

II. Meşrutiyet döneminde İttihat Terakki'nin 1916 Kongresi'nde tartışılan birçok konu arasında özellikle din dersi öğretmenleri ile ilgili meseleye de değinilmiştir. Kongre zabıtlarından konu ile ilgili olanlarını burada kısaca vermek dönemin din eğitim ve öğretiminin durumunu tesbit açısından önemlidir. 1916 Kongresi'nde konu ile ilgili olarak kısaca şöyle denilmektedir: "...Yetiştirilmesine özen gösterilemeyen sınıflardan biri de, dini ilimler öğretmenleridir. Bu öğretmenlerin birazcık matematik ve müsbet ilimlerden nasibini almış olan öğrencileri karşısındaki durumları çok acıklıdır. Bunlar çoğunlukla öğrencilerin sorularına makul ve mantıklı cevap vermekten aciz kalarak "sus, kafir oldun!" demekten başka bir şey yapmamakla öğrenci gözünde dinin kıymetini küçültmektedirler.

Genç yaşta bulunanlar, cevaptan aciz kalanın İslam dininin mi yoksa öğretmenin mi olduğunu anlayamaz. Böylelikle din öğretmenin cehaleti öğrencinin itikadının sarsılmasına neden olur. Bunun için okullarda, itikadların sarsılması, İslam akaidi ile müsbet ilimlerin uyuşmamasından değil, dini ilimler öğretmenlerinin iki yönü de bilmemesindedir. İslamiyette metafizikte akla, toplumbilimde örfe dayanan bir din, müsbet ilimler ile hiç bir zaman çatışmaz.

Okullarda dini ilimlerin okutulmasının bozulmasına sebep, yalnız öğretmenlerin yetersizliği değil, aynı zamanda bu konuya dair yazılmış olan kitapların da yetersizliğidir. Bu kitaplar ancak muhakkik ulema tarafından yazılabilir. Bu nedenle gerek ehliyetli imam ve vaizlerle, yeterli dini ilimler öğretmenlerinin yetişmesi ve gerek hakikatı gösterici akaid ve ilmihal kitaplarının yazılması Meşihat-ı İslamiye'nin himmetli bir teşebbüsüne vabestedir..."⁶⁰

Bütün bu tartışmaların yanısıra dönemin başında mecliste ilköğretimi me bütçeden para verilir mi, verilmez mi? Verildiği takdirde İslam ve

59. Krş. Bilgin, s.69.

60. "İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No. 2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1. Kongre'deki eğitimle ilgili diğer hususlarla ilgili olarak ayrıca bkz. "İttihat ve Terakki Kongresi", *Tanin*, No.2801, 29 Eylül 1916, s.1, 3-6; "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi I", *Tanin*, No. 2807, 5 Teşrinievvel 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi II", *Tanin*, No.2808, 6 Teşrinievvel, 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi III", *Tanin*, No. 2809, 7 Teşrinievvel 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi IV", *Tanin*, No.2810, 8 Teşrinievvel 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi V", *Tanin*, No.2811, 11 Teşrinievvel 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi VI", *Tanin*, No.2812, 12 Teşrinievvel 1916, s.1; "İttihat ve Terakki Kongresi VII", *Tanin*, No.2813, 13 Teşrinievvel 1916, s.1-2.

Türk olmayan unsurların mekteplerine de verilmek lazım gelmez mi? meselesi tartışılmıştır.⁶¹ Yine Arap harflerinin değiştirilip değiştirilmemesi⁶² de tartışılmıştır.⁶³ Büyük siyasal çalkantıların yaşandığı, yeni ideolojilerin formüle edildiği, canlı ve büyük ölçüde savaşlar arasında gelişen siyasal ortam içinde gerçekleştirilebilenler ise yukarıda ilgili kısımlarda anlatıldığı üzere ancak fırsatların imkan verdikleri oldu. Fakat II. Meşrutiyet döneminin bu tartışmaları daha sonra kurulan Devletin eğitim felsefesinin belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. Daha doğrusu, bu dönem Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen eğitim atılımına ilişkin düşüncelerin geliştiği ve denendiği bir hazırlık safhası olarak nitelendirilebilir. Tabii ki Cumhuriyet Dönemi din eğitim-öğretiminin gerek içerik gerekse müessese açısından aldığı şekilde büyük ölçüde bu dönemde tartışılan fikir ve uygulamalardan etkilenmiştir.

B. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İLKÖĞRETİM

II. Meşrutiyetin başında ilk tahsil veren mektepler Sıbyan ve İptidai mektepleri idi. Sıbyan mektepleri, özel mahiyette mekteplerdi. Bunlar şehir ve kasabaların hemen her mahallesinde ve bazı büyükçe köylerde bulunurdu.⁶⁴ Bu mekteplerin muallimi ya bir hoca ya da ihtiyar bir kadındı. Bunların belirli bir ders programı ve öğretim müddeti yoktu. Muallimler talebelerden aldıkları haftalıklarla ve bazı hediyelerle geçimlerini temin ederlerdir. Öğretim ve inzibat usulleri iyi durumda değildi. Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'ân okuması öğretilir ve mümkün olursa bu çocuklardan yetenekli olanlarından bazıları hafız olarak yetiştirilirdi⁶⁵.

61. Alfabeye yöneltilen eleştiriler ve değiştirilmesi ile ilgili görüşler Tanzimat'tan itibaren başlar. Bu konuda bkz. Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. Baskı, Ankara 1972; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: (1862-1884)", *Belleten*, c.XVII, S.66, Ankara 1953, s.223-249; Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansımaları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s.6-10. II. Meşrutiyet'teki tartışmalar için bkz. "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No.7, 20 Mart 1330, s.15-16; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No.10, 10 Nisan 1330, s.13-16; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No.11, 17 Nisan 1330, s.8-10; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No.12, 24 Nisan 1330, s.15-16; "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No.9, 3 Nisan 1330, s.16; M. Şinasi-İsmail Hakkı, *Tadil-i Huruf Meselesi 3. Risale*, İstanbul 1328; Ali Kemal, "Yine Yine Lisan Bahsi", *İkdam*, No.5250, 7 Januier 1909.
63. Ayrıca bkz. Ergin, c.III-IV, s.1291; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.224-225.
64. II. Meşrutiyet başlarında Sıbyan ve İptidai mekteplerinin öğretmen, bina, talebe ve öğretimleri ile ilgili olarak bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Baskıya Haz. Çetin Börekçi, Kavram yayımları, İstanbul 1977, s.28-29, 42-43, 65-66, 112-113, 120-121, 142, 176-177, 187, 192, 232. Ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, "Mektep Alemi, Hayat Alemi", *Resimli Mektep Alemi*, 1 Eylül 1329, No. 4, s.49-53; "Mekatib-i İbtidaiye Meselesi Nail Beyefendiyle Mülakat", *Sabah*, No. 7287, 23 Kanunievvel 1325-5 Kanunisani Efrenci 1910, s.1; Hüseyin Cahid, "Maarife Ne Lüzum var?", *Tanin*, No.772, 26 Teşrinievvel 1910, s.1.
65. Sıbyan ve İptidai Mekteplerinin II. Meşrutiyet'ten önceki tarihi gelişimleri ile ilgili olarak bkz. Vedat Günyol, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*; s. 655-656 İbrahim

İptidai mektepleri ise başlıca İstanbul'da ve bazı önemli merkezlerde vardı. Öğretim süreleri üç sene idi. Programları ise; Alfabe, Tecvit, İlmihâl, Kur'ân, Kıraat, Tadat (rakamları saymak) ve Hesap, Hüsn-ü hat, Kavait, Coğrafya ve Tarih⁶⁶ idi. Öğretimde talebe tamamen alıcı durumdaydı. Kitabî olan eğitim-öğretimde talebe yalnız dinlerdi. Bir talimatname maddesinde İptidai mekteplerdeki metod ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: "Her şakirt ders esasında gayet edibâne oturup verilen derse dikkat edecek ve muallim tarafından hangisine sual irât olunursa yalnız o cevap verip diğerleri kendilerine hitaben bir sual varit olmadıkça bir şey söylemeyecek ve içlerinden biri dersinde bir müşkülü bulunduğu halde, ders bittikten sonra şifâhen veya tahriren muallime müracaat edebilecektir"⁶⁷

II. Meşrutiyet ilân edildiği zaman 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yürürlükte idi. Üzerinden 38 yıl geçmesine rağmen, nizamnamenin hükümleri gereğince uygulanamamıştır. Bu hale göre, Meşrutiyet Hükümeti şu yollardan birisini seçmek durumundaydı:

1- 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümlerini yürütmek,

2- Meşrutiyet gereklerine ve zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir Maarif-i Umumiye Kanun Tasarısı hazırlayarak Nizamnameyi yürürlükten kaldırmak,

Hilmi Tüccarzade, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, İstanbul 1329, s.26 vd.; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s.1-21, 79, 95-99, 126, 142, 161, 270, 301, 314, 322, 344; Kansu, c.I, s.27-32, 98-104, 163-165; Berker, çeşitli bölümler; İsmail Hakkı Tonguç, *İlk Öğretim Kavramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1946, s.118-174; Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.199-202; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s.6-9, 38-40; İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s.5-6, 13 vd.; Andreas Kazamias, *Education and the Quest of Modernity in Turkey*, Chicago 1966, s.31 vd.; Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968, çeşitli bölümler; E. Howard Wilson-ilhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara 1968, s.15-21, 39-42; Szyliowicz, s.140 vd.; Berkes, s.159, 202; Ergin, c.I-II, s.82-96, 460-475; c.III-IV, s.895-906; Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No.69, Eskişehir 1984, s.1-4, 22-24, 33, 36-44; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.7-9, 58-60, 74, 91-93, 127-129; Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.5-6, 3, 48, 57-90; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.72-78, 131-132, 140-142, 196-201.

66. Mahmud Cevad, s.2, 6, 270, 301; Kansu, c.II, s.12; Berker, s.28, 70, 82-85, 88-89, 100, 112-113, 134; Berkes, s.161.

67. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319, 432.

3- Nizamname yürürlükte devam ederken çeşitli maarif konularını zaman zaman ve sırayla ele alarak ona göre ayrı ayrı kanun tasarıları hazırlamak.

Birinci yolun uygulanması çeşitli sebeplerden ve şartların uygun olmamasından dolayı mümkün olmadı. İkincisine teşebbüs edildi, fakat başarılı olunamadı. Bu sebeple, üçüncü yol tercih edildi. Ancak bu yol tercih edilince işe nereden başlanması gerektiği problemi ile karşı karşıya kalındı.⁶⁸

İstanbul Muallim Mektebi'nde yapılan ıslahattan anlaşılıyor ki, Meşrutiyetin ilânını müteakip maarifte hâkim olan ilk endişe özellikle ilk mekteplerin ıslahı olmuştur. Yine, 1910 senesinde Maarif Nazırlığına gelen Emrullah Efendi'nin aynı sene İstanbul'daki bir gazeteye yazmış olduğu beyanatındaki "...elzemi lâzıma tercih etmek lâzım. Elzem olan maarif binasının temeli olan ilk tahsildir..."⁶⁹, ile Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati'deki "Maarifin memleketimizde gittikçe ameli bir şekle ifrağ edilmesi lüzumuna kaniim. Şimdilik bu cihete küçük çocuklardan başlayacağız. Yani, Mekâtib-i iptidaiyeden itibaren..."⁷⁰ ifadeleri ile Şükrü Bey'in "...amacımız, küçük çocuklardan, iptidailerden başlayarak..."⁷¹ sözleri bu dönemde yönetimde olan idarecilerin işe nereden başlanması gerektiğine dair fikirlerini yansıtmaktadır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilköğretim meselesiyle işe başlanması ile birlikte bu alanda iki problem ile karşılaşıldı. Birincisi tüm maarifi ilgilendiren para meselesi. İkincisi ise, ilk mekteplerdeki öğretmen eksikliği nedeniyle muallimlerin yetiştirilmesi ve temin edilmesiydi.

II. Meşrutiyete kadar İptidai öğretim için devletin bütçesinden masraf mukayyet değildi. Vilayet bütçeleri de olmadığı için vilayetlere tahsisat veremiyorlardı. İptidai mekteplerinin maaş ve masrafları halk ve evkaf tarafından ve çocuklardan alınan haftalıklarla sağlanırdı⁷². II. Meşrutiyet İptidai tahsili bu halde bırakmanın iyi olmayacağını düşünerek çeşitli tartışmalardan sonra Maarif bütçesinden ilköğretim için bütçeden hisse ayrıldı⁷³. Emrullah Efen-

68. Mesela bkz. Sati, "İslahata Nereden Başlamalı", *Tanin*, No. 957, 2 Mayıs Efrensi 1911, s.1; Ali Kemal, "İkbalimiz Gelse Gelse Nereden Gelir?", *İkdam*, No.5294, 20 Februar 1909, s.1.

69. D.K. "Maarifimiz (Emrullah Efendi ile Mülakat)", *Sabah*, No.7341, s.1. Emrullah Efendi'nin ilköğretime öncelik vermesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiyye", *Mülkiye Gazetesi* 23, 1326, s.42-64; *Mülkiye Gazetesi* 24, 1326, s.32-50.

70. Emrullah Efendi, *Sabah*, No.7362, 21 Mart Efrensi 1330, s.1-2.

71. Şükrü Bey, *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrensi 1330, s.1.

72. Kansu, c.II, s.14.

73. II. Meşrutiyet'in başlarında ilköğretime bütçe ayrılması ile ilgili tartışmalar için bkz. Ergin, c.III-IV, s.1274 vd.

di⁷⁴ Tedrisat-ı İptidaiye için hazırladığı tasarıda eğitim için mali kaynakları da devlet bütçesinden, vilayet gelirlerinden ayrılacak paylardan, vakıf gelirlerinden, bağışlardan, akarlardan edinmeyi öngörmüş; bu yollardan elde edilecek gelirlerin okul yapımlarına, eğitim ve öğretim giderlerine öğretmen okulları ödeneklerine, sınav masraflarına, ders kitabı ve araç gereç alımlarına, okulların ısınma, temizlik işlerine ayrılmasını tasarlamıştı.⁷⁵

II. Meşrutiyet Dönemin'de hem maarifin genel durumunu hem de ilköğretimdeki para problemini dönemin ilk eğitim Bakanı olan Nail Bey'in şu ifadeleri en iyi şekilde yansıtmaktadır: "Yeni devre kadar-yani Meşrutiyete kadar- iptidai tahsil için devletin bütçesinden masraf mukayyet değildi. (Vilayet bütçeleri de olmadığı için tabii Vilayetler de bu işe tahsisat vermiyorlardı) İslam ahali iptidai tahsil işini vakıf mektepleri, çocuklardan haftalık almak suretiyle idare olunan hususi mektepler, gayri müslim cemaatler de dini müesseselerine merbut mektepler -yani kilise mektepleri- vasıtasıyla görüyorlardı. Yalnız 10 kadar Rüşdiye mektebinde birer de iptidai kısmı tesis olunmuştu. Yeni devir mezkûr tahsili bu halde bırakmanın caiz olamayacağını düşündü. Binaenaleyh Maarif bütçesinden iptidai tahsil için bir hisse ayırdı ki 1910 senesi için 100.000 ve 1911 senesi için de 160.000 lira raddesindedir."⁷⁶

İlköğretim meselesi, samimi bir surette öğretmen yetiştirilmesine, yani muallim mekteplerine bağlı bir keyfiyettir. İlköğretim her şeyden önce bir öğretmen meselesidir. Öğretmen olmayınca ve öğretmenler maksada uygun şekilde yetiştirilmeyince bu alanda olumlu hiç bir şey yapmaya imkan yoktur. Bu dönemde ilköğretimdeki ikinci önemli mesele olan öğretmen yetiştirilmesi ve temini ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Hakkı Paşa Kabinesi ile Maarif Nezaretine gelen Emrullah Efendi'nin çalışmaları ve İstanbul Muallim Mektebinde Satı Bey'in yaptığı ıslahat ile başlar. Emrullah Efendi öğretmen yokluğunu, bu olmayınca da ilköğretim alanında olumlu iş görmenin mümkün olamayacağını, modern manalı ilköğretim işinin büyük bir mesele olduğunu iyi anlayanlardan biridir. O, İstanbul'da bir gazeteye yazmış olduğu beyanatında "...Mekاتب-i İbtidaiye için bugün 70.000 muallime muhtacız... Yetmiş bin muallim değil, bu miktarın yüzde birini bulabileceğimizi kim iddia edebilir..."⁷⁷ diyerek öğretmen yokluğuna dikkat çekmiş ve İttihat ve terakki'nin işe buradan baş-

74. Emrullah Efendi'nin Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları hakkında bkz. Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XXX, S.1-2, Ankara 1982, s.7-36.

75. Emrullah Efendi, *Sabah*, No.7362, 21 Mart Efrenci, 1330, s.2, Tasarının geniş bir değerlendirilmesi için bkz. Kansu, c.II, s.39-55.

76. "Mekاتب-i İbtidaiye Meselesi Nail Bey İle Mülakat", *Sabah*, No.7287, 23 Kanunievvel 1325-5 Kanunisanı Efrenci 1910, s.1.

77. D.K. "Maarifimiz Emrullah Efendi İle Mülakat", *Sabah*, No. 7341, 28 Şubat Efrenci 1910, s.1.

İlamasını sağlamıştır. Satı Bey⁷⁸ ise muallim mektebinde yapmış olduğu ıslahatlarla öğretmenliğin bir meslek ve sanat olduğunu ortaya koymuş, bunun ilmi esaslara göre yapılması gerektiğine inanarak bu yönde çalışmalarında bulunmuştur⁷⁹. Muallim mektebinin ıslahı ve Emrullah Efendi'nin faaliyetleri ile öğretmen meselesine girilmesi, ilköğretimin kökleşerek dikkat ve ehemmiyete layık bir iş olarak mutalaa olunmasını teşvik etmiş, ilköğretimin eski şeklinden çıkarılarak ilmi esaslara bağlı bir yol almasını başlatmıştır. Yani çocuğun tabiat ve kabiliyetine göre ilmi terbiye ve tedris usullerinin tatbikini sağlamıştır.

1910 yılında Maarif Nazırlığına gelen Emrullah Efendi ile başlayan işlerin en önemlilerinden birisi de çıkarılması mümkün olmayan Maarif-i Umumiye Kanunu taslağı idi. Bu, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nden sonra ilköğretimi umumi olarak düzenleyen ilk kanun olması sebebiyle önemlidir. Emrullah Efendi bir Maarif-i Umûmiye Kanunu Layihası hazırlamış, fakat onu geçiremeyeceğini anlayınca Şura-yı Devlet'ten alarak incelemiş ve layihanın ilköğretime ait kısmını yani Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'na ait tasarını Mebusan Meclisi'ne sunmuştur.⁸⁰ Tasarı haline getirilerek Mebuslar Meclisi'ne sunulan raporda, ilköğretimin mecburi ve parasız olması⁸¹, öğrenim mükellefiyeti⁸², ilköğretimi gerçekleştirmek için gereken çareler, ilköğretime ait müesseseler, okul teşkilatı ve okulların denetlenmesi hususlarına ait hükümler yer almaktaydı. Bu kanunla o zamana kadar iptidai ve Merkez Rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve "*Mekatib-i İptidai*" adını almıştır. İlköğretim de 6 yıl olarak tesbit edilmiş ve her biri 2 yıl süreli Devre-i Ula, Devre-i Mutavassıta, Devre-i Aliye olarak üç devreye ayrılmıştır. Programlara Resim-iş, Mûsiki, Beden Terbiyesi gibi dersler konulmuş, Ziraat, Ev İdaresi, Bıçkı-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir. Modern manalı ilköğretim kavramı bu tasarı ve onu hazırlayan Emrullah Efendi'nin açıklamalarıyla memleket içerisinde yayılmaya başlamıştır. Bu tasarı bazı değişikliklerden sonra Şükrü Bey'in Nazırlığı zamanında 1913 tarihinde "*geçici*" adı ile kanunlaşmıştır.⁸³

II. Meşrutiyet döneminde ilköğretimin amaçlarının daha önceki dönemlere göre farklılık kazandığı, özellikle de Devletin eğitim felsefesi ve dönemin kendi özellikleri yönünde tesbit edildiği idarecilerin uygulamalarında ve ileri gelen eğitimcilerinin yazmış olduğu yazılarda görülmektedir. Emrullah Efendi ilk Maarif Nazırı olduğu zaman maarif memurlarına

78. Satı Bey'in Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları hakkında bkz. Ülken, s.1789-182.

79. Kansu, c.II, s.28-37.

80. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye Gazetesi* 23-24, 1326, s.42-64, 32-50.

81. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", s.42; Faik Reşit Unat, *Maarif Düsturu*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s.8.

82. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", s.43; Unat, *Maarif Düsturu*, s.8.

83. Unat, *Maarif Düsturu*, s.8-31.

yazmış olduğu bir yazıda mekteplere ve ilköğretimin amaçlarına dair şunları söylemiştir: “Saadeti atiyemizin temini, meşrutiyeti meşruamızın teşyidi; ensali vatana terbiye-i ahlakiye ve terbiye-i zihniyelerine terdifen le-vazımı meşrutiyete muvafık bir terbiyeyi ehliyye ve siyasiye temin eylemek keyfiyetlerine mevkufl olup hususiyle terbiye-i ahlakiyenin bir sureti müessirede temini de terbiye-i diniyeye itina ve ihtimam ile müyesser olacağından mekatipte hissiyat ve tedrisatı diniyenin kemahiye hakkıha tenmiye ve terakkisine ve feraizi diniyenin icrasına ihtimam etmekte terbiye-i effale memur olanlar için bir vazife teşkil eder. Mekteplerimizde evladı vatanın bu evsaf ve mezaya ile beraber hayatı şahsiye ve medeniye cihadında daima galip olacak surette malumatı ameliyye ile mücehhez olarak yetiştirilmeleri esbabını tehiyye ve temin edecek tedabiri külliye...”⁸⁴ Yine Emrullah Efendi ilköğretimin amacını çok daha geniş bir muhteva ile şu şekilde ifade etmiştir: “Herkesin bilmeye, edinmeye mecbur olduğu malumatı vermek, bir yandan da dengeli zihin gelişimini sağlamak, ortaöğretime hazırlamak ve aynı zamanda hayatta geçimini temin edecek pratikler kazandırmak, hayati ihtiyaçlara cevap verecek programları işlemek”⁸⁵

Maarif Nazırı Şükrü Bey ise Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakka-ti'nin çıkmasından bir süre sonra bir gazetede çıkan beyanatında ilköğretimin hedefi ile ilgili şunları söylüyordu: “Maarifin memleketimizde git-tikçe ameli bir şekle ifrağ edilmesi lüzumuna kaniim. Şimdilik bu cihete küçük çocuklardan başlayacağız. Yani Mekatib-i İptidaiye'den itibaren evlad-ı vatana daha ciddi malumatı ameliye öğretilecek, hayati ziraiye ve ticariye veya sınıyeye atıldıkları zaman haiz olmaları lazımgelen mükte-sebatın daha iyi bir surette kendilerine telkin edilmesine çalışılacaktır...”⁸⁶

1913 tarihli kanunun çıkmasından sonra Sabah Gazetesi'nde yasayı eleştirmek üzere uzunca bir makale yazmış olan İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) da ilköğretimin amaçları konusunda şunları söylüyordu: “...Amaç: realist mektep görüşüyle pratik bilgiler kazandıran okul... Amacımız, küçük çocuklardan, iptidailerden başlayarak uygulamalı bilgilere ağırlık vermektir. Çocuklarımızı hayata hazırlayacağız...”⁸⁷

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilköğretimin amaçları 23 Eylül 1913 yılında geçici olarak kabul edilen Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakka-ti'nin beşinci maddesinde belirtilen “...çocukların bir suret-i mütevazine-

84. Ergin, c.III-IV, s.1276'dan naklen.

85. Emrullah Efendi, “Tedrisat-ı İptidaiye”, *Mülkiye Gazetesi* 23, 1326, s.51. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.47.

86. Şükrü Bey, *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrenci, 1330, s.1.

87. İsmail Hakkı, *Sabah*, 15 Aralık Efrenci 1913, s.2.

de küşayışi ezhanını temin eyleyecek esasları vazeden ve herkese lazım olan malumata müksib olan mekteplerdir”⁸⁸ şeklinde uygulanmıştır.

1915 tarihli Mekatib-i İptidaiyeyi Umumiye Talimatnamesi’ne göre ise ilköğretimin amaçları şöyle tesbit edilmiştir: “İptidai mekteplerin hedefi, mecburiyet-i tahsiliyeye tabi olan çocuklara hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütedeyyin, vatanperver, üstün ve gayur birer insan olarak yetiştirmektir. İptidai mektepler tahsil ve terbiye hususundaki vazifesini iyi bir tarzda ifa ettikçe memleket fikir, ahlak ve iktisat cihetleriyle yükselir, bu telakki ise, dini ve milli varlığımızın muhafazasında en büyük bir amildir. Mektep sıralarındaki yeni nesil, hem ananat-ı diniyeye ve milliyeyi muhafazaya, hem de şerait ve ihtiyatı hazıra ile telif-i nefse alıştırmalıdır. İptidai mekteplerin vazifesini bu yolda ifa edebilmesi için tedrisat-ı iptidaiyeyi vakf-ı vücud edenlerin mesleklerindeki ciddiyet ve azameti idrak etmeleri ve memleketin hayatı ve atiyesi için ne kadar mühim bir vazife deruhte etmiş oldukları hatırdan çıkarmamaları lazım gelir. İptidai tedrisat muallimleri, yalnız milletin istikbaline değil, istikbal-i insaniyete hakimdir. Vazife, ne kadar büyük ne derece şerefli ise vicdani mesuliyet de o kadar ağırdır”⁸⁹.

Bu kanun, rapor, layiha, makale ve yönetmeliklere göre II. Meşrutiyet’te ilk mektebin amacı, çocuklara hayat için gerekli pratik bilgileri vermek, teori ile pratiği birleştirmek, mesleğe hazırlamak, onları dinine bağlı, vatanperver, üstün bir insan olarak yetiştirmektir. Dönemin eğitim anlayışı çerçevesinde tesbit edilen ilköğretimin amaçları, Devletin mali imkanları, hukuk ve idare anlayışı ile sıkı bağlara sahiptir.

İttihat ve Terakki Fırkası’nın siyasi programının 42. maddesi, bir eğitim hedefi göstermektedir ve ilk okullarla ilgili kısmı şöyledir: “...İlköğretim zorunlu ve genel okullarda parasızdır. Bu okullarda Türkçe eğitim ve öğretimi zorunlu ders olmakla birlikte her yörenin yerel ana dili de öğretilenektir. İlköğretim programları, ileri memleketlerdeki gibi, orta- okul öğretimini de kapsayacak biçimde düzenlenecek, yörenin ihtiyaçlarına göre bu programlara ziraat, ticaret sanat bilgi ve beceri dersleri de konulacaktır...”⁹⁰

1917 senesinde ise ilköğretimin amaçları öncakilere göre muhtevayı daha dini bir hale getirmeyi öngörmektedir. Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu’nun yayınlanmasından 4 yıl sonra Maarif Nazırı Şükrü Bey ilkokulların ıslahını yeniden ele aldı. 1917 Maarif Bütçesi Meclisi Mebusan’da gö-

88. Unat, *Maarif Düsturu*, s.9.

89. Unat, *Maarif Düsturu*, s. 279.

90. Ergin, c.III-IV, s.1281’den naklen.

rüşülürken açılan tartışma ve bir mebus tarafından ortaya konan iki mesele sebebiyle Maarif Nazırı Şükrü Bey'in hemen bütün maarif konularını içine alan uzun konuşmasında, ilköğretim meselesine de değinilmiştir. Şükrü Bey'in bu konuşması sırasında ilköğretimin amaçlarının şu şekilde tesbit edildiği görülür: "...Tedrisatı İptidaiyenin birinci kademesi hakkında lazımgelen tetkikat yapıldıktan sonra asıl iptidai tahsili dediğimiz 7-13 yaş arasındaki çocukların tahsili için lazım gelen programlar, talimatnameler ihzar edildi. İşte Hilmi Efendi Hazretlerinin aradıkları nokat bu programlarda görülür. Eğer bu programlar tetkik edilirse, bunları takip edecek olan muallim ve terbiye mecmuaları nazarı dikkatten geçirilirse, Nezaretin hangi gayeyi istihdaf ettiği görülür. Memlekette adam yetiştirmek, her manasıyla adam yetiştirmek gayesi programlarımızda birinci düşündüğümüz nokta oldu. Tam bir adamın nasıl olabileceği meselesi nazarı dikkate alınırsa bence onun dinine merbut, vatanını sever, milliyetini tanır yani muhtelif namlarla zikrolunan şu vezaifi hüsnü ifaya gayret eder bir adam olması lazım gelir. İşte biz tam adamı bu suretle yetiştirmek, dinini sever, riayetkar olur, vatanını sever ve kendisine bir vahdeti siyasiye veren milletini hisseder bir adam olmak üzere yetiştirmek gayesini programlarda takip ettik. Yani iyi bir vazifesinas, münevver bir vatanperver olacak çocuklar yetiştirmek istiyoruz ki deminki saydıklarımı bu iki kelime içinde dahil olmak üzere telakki ediyorum..."⁹¹

Meşrutiyetin başından itibaren ilköğretimdeki olumlu gelişmelerin özellikle de ilk mektepler için tesbit edilen hedeflerin, hazırlanan programları etkilediği görülmektedir. 1913 tarihli kanun ilköğretim programlarını şöyle tesbit etmiştir: Kıraat ve Hat, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Hende-se, Coğrafya (özellikle Osmanlı Coğrafyası), Tarih (özellikle Osmanlı Tarihi), Durus-i Eşya, Malumat-ı Tabiiye ve Tatbikatı, Hıfzıssıhha, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakîye ve İktisadiye, El-işleri ve Resim, Gına (İlahî ve Vatani manzumeler), Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları, Talim-i Askerî, İdare-i Beytiyye ve Dikiş, Kur'an-ı Kerim (müslümanlara) Malumat-ı Diniye (gayri müslümlere).⁹²

1915 tarihli Mekatib-i İptidaiye-yi Umumiye Talimatnamesi'nde ise üç devreli ve altı sınıflı ilk mektepler için müfredat programı hazırlanmıştır. Bu program tamamen Fransız eğitim sisteminin etkisi altında kalınarak hazırlanmış olduğu iddiası literatürde yaygın olarak ifade edilmiştir. Mekatib-i İptidaiye-yi Umumiye Talimatnamesi'nde üç devreli ve altı sınıflı ilk mektepler için hazırlanmış Müfredat programı şöyledir: Öğleden evvel tedris edilecek dersler; Kur'an-ı Kerim, Malumat-ı Diniye, Musaha-

91. Ergin, c.III-IV, s.1366'dan naklen. Ayrıca bkz. Ayas, s.197. İttihat ve Terakki'nin 1917 yılı Maarif bütçesi müzakere olurken yapılan tartışmalar için bkz. Ergin, c.III-IV, s.1361-1376.

92. Unat, *Maarif Düsturu*, s.12-13.

bat-ı Ahlakiye, Türkçe, Kıraat, Sarf ve Nahiv, Tarih, Hesap ve Hendese, Eşya Dersleri. Öğleden sonra tedris edilecek dersler; El İşleri, Ziraat, Yazı, Resim, Musiki (Gına) Terbiye-i Bedeniyye. Devre-i Ula birinci sınıfın Alfabe ve Kur'an-ı Kerim dersi, öğleden evvel ve sonra dahi okutulabilir.⁹³

II. Meşrutiyet Dönemi'nde ilk mekteplerdeki öğretim metodlarına gelince; derslerin verilmiş metodları talimatnamede şöyle açıklanmıştır: "Bir saatte verilecek her dersin mevzuu mahdud ve mükerrer olmalıdır. Muallim derse girmeden evvel talebesine o derste ne öğreteceği kendisine tekrar edilmeli ve bu derse ait zemini iyice ihzar ederek ders esnasındaki bütün iştiğalatını mevzuun inkişafına ve tamamen anlaşılmasına hazır etmelidir."⁹⁴ Çocuklara yeni bir şey öğretileceği zaman öğretmen neler öğreneceklerini çocuklara söyler. Talebenin bu yeni konu ile ilgili bir şey bilip bilmediklerini sorar. Daha sonra öğretmen onların bilgi seviyelerine göre ve uygun bir dille dersi anlatır. Dersin bitiminde dersin anlaşılıp anlaşılmadığını kontrol için öğrencilere birtakım sorular sorar. Daha sonra talebenin yanlış anladığı konular ve eksiklikler giderilir. Nihayet ders bir iki öğrenci tarafından tekrar edilerek özetlenir (madde: 26)⁹⁵. Her dersin öncesinde bütün sınıflarda bir evvelki derste görülenler tekrar edilir. Önemli tarihleri, kuralları vb. talebenin her birisi öğreninceye kadar tekrarlanır (madde: 27)⁹⁶. Dersin tekrarı bittikten sonra öğretmen öğrencilerle tek tek ilgilenmeyip, bütün sınıfın dikkati çekmek için suallerini ve sözlerini bütün sınıfa yöneltmelidir (madde: 27).⁹⁷ "Bütün sınıflarda dualar, sureler, manzumeler ve şarkılar ile tarihler isimler ve kaidelerin" dışında hiç bir şey ezberletilmemelidir. "Tarih, Coğrafya ve Eşya Dersi, Ziraat ve Hendese gibi derslerde aynen ibare ezberletmek caiz değildir". (madde: 30) "Talebenin ellerinde bulunan ders kitapları gerek muallimin takriri gerek dersin tekrarı esnasında açık bulundurulamaz" (madde: 31). "Okutulan mevaddın teshil-i tefhimi için icap eden ve mektepte mevcut veyahut hariçten tedariki mümkün olan eşya, harita vesaire gibi vesait-i tedrisiyenin muallim tarafından her derste dersaneye getirilmesi lazımdır. Keza hendese dersinde siyah tahtaya eşkal tersimine mahsus pergel ve cedvel tahtasının hazır bulundurulması icap eder" (madde: 32).⁹⁸

Yukarıda açıklanan hedef ve buna göre hazırlanan programlara göre II. Meşrutiyet Devri'nde ilköğretimde asıl önemli değişiklik öğretim ve eğitim metodlarında görülmektedir. Tek tek ve deneme halinde kalmakla beraber, mekteplere bu dönemde yargılama ve gözlem usulleri girmiş; vatan, millet ve sanat duyguları gelişmeye başlamış; Resim ve El-İşi öğ-

93. Unat, *Maarif Düsturu*, s.284. Ayrıca bkz. R. Özalp-A. Ataünal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul 1977, s.23.

94. Unat, *Maarif Düsturu*, s.286.

95. Aynı yer.

96. A.g.e., s. 286-287.

97. A.g.e., s. 287.

98. Aynı yer.

retimi öğretim ve eğitimin ciddi bir parçası haline gelmiştir. Öğretmen sadece öğretmekten ve ezberletmekten ibaret olan ödevini bırakmış, bunun yerini tecrübe ve düşünmeye dayanan bir eğitim ananesi almaya başlamıştır.

Bu dönemde ilköğretimdeki olumlu gelişmelerin yanısıra özellikle yapılan uygulamalarla çelişki gösteren durumlar da vardır. II. Meşrutiyet'te o zamana kadar İptidai ve Merkez Rüşdiyesi adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve Mekatib-i İptidai adını alarak, ilköğretimin 6 yıl olarak tesbit edilmiş olmasına rağmen, diğer taraftan gerek kız, gerekse erkek Sultanilerine bağlı olarak açılan ve ödeneği genel bütçeden karşılanan ilk kısımlar için bu devre sistemi dışında 5 yıllık bir öğrenim bütünü kabul edilmiş ve böylece diğer 6 yıllık ilkokullarla denk tutulan ikinci bir ilkokul tipi ortaya çıkmıştır.⁹⁹

Bu dönemde ilk ilkokul tipi ortaya çıkmasına rağmen, bu mekteplerin bir elden yönetilmesi açısından da olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Önceleri Sibyan, Tanzimat'tan sonra iptidai adlarını alan ilk mektepler öğretmenlerinin maaşları yine Evkafca verilmek üzere I. Meşrutiyet Devri'nde maarife devredilmiş, kütüphanelerde yine bu şartlarla maarife geçmiş ve Maarifçe de çoğunun fihristleri yaptırılıp bastırılmıştır. 1908 İnkılabından sonra 1913'de 25'i iptidai olan mektep tekrar evkafa devredilmiştir. Evkaf devrelendiği bu mektepleri bina, ders araçları ve muallimleri açısından yenilemiştir. Evkaf yalnız İstanbul'da faaliyet gösterdiği için maarife göre mekteplerde daha iyi sonuçlar almıştır. Vakıf mekteplerinde esas itibariyle Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati'de öngörülen ders programı takip olunmuştur¹⁰⁰. Ancak bu mektepler bir "hissi dindari ile vücuda getirilmiş olduğundan vakıfların arzusunu tebcilen gayei diniyye ve milliyeye"¹⁰¹ daha çok önem vermişlerdir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Umumi Heyeti 1916'da toplandığı zaman memleketin maarifi hakkında da önemli kararlar vermiştir. Maarifle ilgili kararların en başında Evkafın maarifle ilişkisini kesmek gelir. Kongrede okunan umumi raporda "Terbiyeyi İptidaiye'de vahdet en tabii bir kaide olduğu cihetle Evkaf Nezareti tarafından Mekâtib-i Umumiye küşat ve idaresi bu kaideye münafi" sayılmış ve "Evkaf Nezareti'ne merbut bulunan Mekatib-i Umumiye'nin masarifi devlet bütçesinden tesviye olunmak üzere Maarif Nezaretine nakline" karar verilmiştir. Aynı zamanda "doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan Mekatib-i Vakfiye Mekatib-i Hususiye'den madut olmakla bu hükümden müstesna"¹⁰² tutulmuştur. İşte bu Tevhid-i Tedrisat'a doğru atılmış ilk adımdır.

99. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.40.

100. İsmail Hakkı, "Hayatım", *Yeni Adam*, S.305. Vakıf mektepleri daha çok iptidailerden oluşmaktaydı. Evkafa bağlı bu mekteplerdeki gelişmeler için bkz. Ergin, c.III-IV, s.1283-1285.

101. Ergin, c.III-IV, s.1285.

102. Ergin, c.III-IV, s. 1340. İttihat ve Terakki Fırkası'nın aldığı kararların açıklanması ve müdafaası ile ilgili olarak Gökalp'in yazısı için bkz. *Tanin*, No. 2796, 24 Eylül 1332, s.1.

Yukardaki incelemelerin sonucu ilköğretimdeki din eğitimi ile ilgili sunlar söylenebilir: II. Meşrutiyet döneminde de en çok eleştirilen ve gerek öğretmen, bina, araç-gereç gerekse müfredat açısından en çok ıslahat yapılan ilköğretim olmuştur. Bu dönemde ilköğretimin sık sık değiştirilen bütün müfredatlarında din derslerine yer verilmiştir¹⁰³. Ayrıca ilköğretimin amaçları içinde de yetiştirilecek bireylerde hem ahlaki hem de dini yönlerinin gelişmelerine ağırlık verileceği belirtilmiştir¹⁰⁴.

C- II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ORTA ÖĞRETİM

Cumhuriyet devrine kadar memleketimizde Orta Öğretim basamağında yer alan okul tiplerinin başlıca şu üç isim altında gelişip müesseseleştiğini görmekteyiz: 1-Rüşdiye 2-İdadiye 3-Sultaniye.

Yine II. Meşrutiyetin başında Orta derecede eğitim-öğretim veren müesseseler verdikleri eğitim açısından iki tür sınıflandırılmaya tabi tutulmuşlardır: 1- Umumi ve edebi bir tahsil veren mektepler 2- Mesleki tahsil veren mektepler.¹⁰⁵ Bu araştırmada ise birinci tip sınıflandırılmaya göre Orta öğretim incelenmeye çalışılmıştır.

a- Rüşdiyeler

Rüşdiye Mektepleri'nin Türk Maarif Tarihindeki yeri sık sık karışıklıklara sebep olmuştur. Eğitim Tarihçilerinin bir kısmı Rüşdiyeleri ilk öğretime; diğer bir kısmı ise orta öğretime dahil etmişlerdir.¹⁰⁶ Bunun sebebi, Maarif Tarihçilerinin Rüşdiyeleri, ilk zamanlarda Sıbyan Mektepleri'nin üstünde bir hazırlık mektebi, daha sonraları ise Orta mektep hüviyetine sahip bir öğretim derecesi olarak görmeleridir. Bu mektepler başlangıçta Darülfünun'a, daha sonraları İdadilere basamak teşkil etmeleri ve II. Meşrutiyetin başında da genel olarak bu özelliklerini devam ettir-

103. 1910-1911 programı için, *Sabah*, 14 Ekim Efrenci 1911, s.3-4; 1913 programı için, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-i Muvakkati", *Düstur*, 2/IV, s.804-823; Unat, *Maarif Düsturu*, c.I, s.278 vd; Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Muallim ve Dershaneli Mekteplere Mahsus)*, İstanbul 1329. 1914 ve 1915 program için de bkz. *Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 dersane ve maullimli mekteplere mahsus)*, İstanbul 1330, Matbaa-i Amire, s.5 vd.
104. 1918'lerde dini terbiye meselesi bir terbiye-i ibtidaiye meselesi olarak görülür. Sultanilerdeki fen derslerinde talebenin başarılı olabilmesinin ve bir çatışmaya girmemesinin çaresi olarak ilköğretimde iyi din öğretiminin yapılması gerektiği üzerinde ısrarla durulur. Bkz. "Dini Terbiye Nasıl Verilmeli", *İkdam*, No. 7553, 7 Cemaziyellevvel 1336-19 Şubat 1918. Yine 1918'lerde mekteplerdeki ahlak buhranına özellikle de kız mekteplerindeki ahlak terbiyesinin eksikliğinden sık sık şikayet edilmektedir. Bkz. "Kızlarımızın Terbiyesi", *İkdam*, No.7518, 1 Rebiülahir 1336-15 Kanunisanı 1918.
105. Kansu, c.II, s.9; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.80 vd.; Ergin, c.III-IV, s.1485 vd; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.211 vd.
106. Mesela Faik Reşit Unat, Hasan Ali Yücel Rüşdiyeleri Orta öğretim seviyesinde zikrederken, Osman Ergin, Nafî Atuf Kansu gibi eğitim tarihçileri ilköğretim basamağında değerlendirmişlerdir. Bu konuda bkz. Kansu, c.II, s.12; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.42; Ergin, c.I-II, s.384; Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, 1. Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s.4;

meleri sebebiyle, bu araştırmada da ortaöğretim derecesinde birer öğretim kurumu olarak incelenmişlerdir.

Açıldıkları zaman üç yıl süreli olan Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i İptidaiyeler üzerine dayalı olan okullar idiler. Bu mekteplerde II. Meşrutiyete kadar öğretim Kur'an Okuma, Din Bilgisi, Türkçe, Arapça, Hesap, Coğrafya, Türk ve İslam Tarihi, Güzel Yazı, Tarım vb. gibi derslere dayanıyordu. Farsça, Resim, Geometri ve Sağlık Bilgisi dersleri de bunlara ekleniyordu.¹⁰⁷ 13 Haziran 1892 tarihinde 4 yıllık olan Rüşdiyeler 3 yıla indirilmişti.¹⁰⁸

II. Meşrutiyetin başlarında ise yine Rüşdiyeler İptidai mekteplerin üstünde 3 senelik mekteplerdi. Aynı zamanda 7 senelik İdadilerin ilk 3 senesini de Rüşdiyeler oluşturuyordu. Bu mekteplerin maaş ve masrafları Maarif Nezareti tarafından ödenirdi.¹⁰⁹ Programları ise şöyle idi: Tecvit, Kur'an, Din dersleri, Türkçe, Arabi, Farsî, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Nafia, Hüsn-ü Hat, Resim ve son sınıfta Fransızca. Kız Rüşdiyeleri'nde bu derslerden başka; İdare-i Beytiyye, Ahlak, Hıfzıssıhha ve El Hünnerleri dersi verilirdi. İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Rüşdiyelerin program ve talimatnamelerinde farklılıklar vardı.¹¹⁰

İptidai mekteplerine göre Rüşdiyelerde öğretim ve metodu daha düzenli ve verimli idi. Bunun sebebi, Rüşdiyelerin bir merkeze bağlı oluşu ve denetlenmeleri idi.¹¹¹

Bu öğretim kademesi, Sibyan Mekteplerinin verdiği bilgileri tamamlar ve öğrencileri orta öğitime hazırlardı. İptidailer ile İdadiler arasında bir geçiş dönemi oluşturuyordu. Daha sonra Sibyan Mekteplerinin bilgisini tamamlamak üzere kullanılan bu mekteplere Sunuf-ı Mütemmime de denilmiştir.¹¹² Emrullah Efendi özellikle ilk mekteplerde öğretmenlerin çoğalabilmesi için buraları birleştirmek istemiş fakat yukarıda anlatıldığı üzere bu 1913 tarihli geçici kanunla daha sonra gerçekleşebilmiştir. Ancak onun Maarif Nazırlığı sırasında Rüşdiye öğretmeni yetiştirecek okullar tesis edilerek bu mekteplerdeki öğretim ıslah edilmeye çalışılmış-

107. Bkz. Mahmud Cevad, s.26, 131, 157; *Salname-i Vilayet-i Suriye*, 1301, s.112; Kansu, c.I, s.60, 104; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin-Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.42; Ergin, c.I-II, s.384.

108. Unat, a.g.e., s.44; Yücel, s.11.

109. Kansu, c.II, s.10, 12.

110. 1909 ve 1911 programları için bkz. Satı, "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak", *Tanin*, No. 188, 8 Şubat Efrenci 1909, s.4; *Sabah*, No.6821, 14 Ekim Efrenci 1911. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.12, 13.

111. Kansu, c.II, s.12.

112. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Kanunievvel 1326, s.625; Emrullah, "Tedrisat-ı İbtidaiye", *Mülkiye*, No.23, 1326, s.57.

tır.¹¹³ 1913 Tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, Rüşdiyeleri Mekatib-i İbtidaiye-yi Umumiye adı altında ilk mekteplerle birleştirip onları orta öğretimden almıştır¹¹⁴. Bu okullar o tarihte ortadan kalkmış sayılmaktadır. Fakat Nümune Rüşdiyeleri adıyla tesis edilenleri Cumhuriyet yıllarına kadar yaşamıştır.¹¹⁵

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati ile Rüşdiyelerin İlk Mekteplerle birleştirilmesi ayrıca Nümune Rüşdiyeleri adı ile de başkalarının açılmasıyla bu mektebin iki türü ortaya çıkmış oldu.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Rüşdiyelerde daha önceki durumlarına göre bir ilerleme değil aksine bir gerileme görülmektedir.¹¹⁶ Kız Rüşdiyeleri içinde aynı durum söz konusudur¹¹⁷. Bunun sebebi, Rüşdiyelere mahsus birçok Vakıf mektebini Evkaf Nezareti'nin Maariften almış olması, bütçe darlığı dolayısıyla yeni mektep binalarının yapılmaması,¹¹⁸ yine bütçe darlığı, daha doğrusu ilk tahsile devlet bütçesinden para verilip verilmemesinin münakaşa edilegelmesi ve en önemli olarak da bu mektepler için hazırlanan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nun senelerce kesinlik kazanamayışdır.¹¹⁹ Bu sebepler Rüşdiye Mekteplerinin kötü durumda kalmalarına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet Devri'nde Rüşdiyelerdeki en iyi gelişme programlarına Tarih, Yurt Bilgisi, Medeni Malumat gibi yeni dersler eklenmesidir.¹²⁰ Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu bu müesseselerin durumlarının daha iyiye gitmesini sağlamış aynı zamanda bir birlik meydana getirmiştir.

113. Bkz. Ergün, s.19.

114. Unat, *Maarif Düsturu*, s.12.

115. Ergin, c.III-IV, s.1416; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.195; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.233.

116. Rüşdiye mekteplerinin II. Meşrutiyet'ten önceki tarihi gelişimleri, programları, mali kaynakları, öğretmenleri, öğrencileri, binaları, öğretim usulleri vb. hakkında bkz. *Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1317, s.22-24; Sait Paşa, *Hatırat*, İstanbul 1328, c.I, c.156, 387-388, 393-395; Urfa Mebusu Refet, "Türkiye'de Maarif-i İptidai I-II" *Türk Yurdu*, c.II, No.7-8, Nisan 1341-Mayıs 1341, s.38-41/141-142; Mahmud Cevad, s.8-12, 25-26, 30, 38-39, 101, 159-160, 219-225, 262-263, 344-366; Berker, s.8; Ayaş, s.229 vd, 379; Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı, Ankara 1954, c.VI, s.172-173; Karal *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, c.VII, Ankara 1995, s.200-201; Unat, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.41 vd.; Parmaksızoğlu, s.12 vd.; Szyliowicz, s.140-141; Ergin, c.I-II, s.383 vd., 440, 457, 501; Ergin, c.III-IV, s.907 vd., 915; Bilim, s.45-50; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.40 vd., 66-67, 129; Kodaman, s.91-114; Yücel, s.4, 11.

117. Ergin, c.III-IV, s.1417. 1909 senesinde Anadolu'daki Rüşdiye Mekteplerinin binaları, öğrencileri, muallimleri, bütçeleri ve öğretim durumları ile ilgili olarak bkz. Ahmet Şerif, s.53, 65, 78, 108-109, 121, 288 vb.

118. Bkz. Hüseyin Cahid, "Maarifin Hali", *Tanin*, No. 781, 4 Teşrinisani Efrenci 1910, s.3. II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde Rüşdiye Mekteplerinin sayısı, öğrenci sayıları, bütçe ve masrafları için bkz. Kansu, c.II, s. 13; Ergin, c.III-IV, s.1279.

119. Krş. Ergin, c.III-IV, s.1416.

120. Aynı yer.

Emrullah Efendi Tedrisat-ı İptidaiye ve Layıhasının esbab-ı mücibesinde Rüşdiyeleri ilk tahsili vermekle görevli müesseseler arasında saymıştır. Müddetleri ise 3 senedir. Bu konuda o şöyle demektedir: "Rüşdiye mektepleri orta tedrisat müesseselerine talebe hazırlayacağı için orta mekteplere gitmeyecek olan Sıbyan mektepleri talebesinin malumatını tamamlamak için -mahalli ihtiyaç ve istidada göre- sıbyan mekteplerine mülhak olmak üzere bir veya iki sınıf Rüşdiye teşkil olunabilir ki bunlara mütemmim sınıflar denir"¹²¹.

II. Meşrutiyet Devri'nde artık ilk mektep olarak eğitim tarihindeki yerini alan bu müesseselerdeki amaç da Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u Muvakkati'de ifadesini bulan "...hayat için en ziyade lazım olan malumatı kazandırmak ve onları mütebedeyin, vatanperver, mukdim ve gayur birer insan olarak yetiştirmektedir..."¹²²dir. Zaten bu kanuna göre 1913'lerde bütün mekteplerdeki ders programları bu hedefe paralel olarak şu dört esasa dayanmaktaydı:

- 1- Özellikle dini ve ahlaki öğrenime önem vermek,¹²³
- 2- Osmanlı eğitimine önem vermek,¹²⁴
- 3- Zihnin gereksinmelerine göre faydalı bilgiler vermek,¹²⁵
- 4- İbtidai ve Rüşdiyelerde askeri talimler yaptırmak.¹²⁶

Nümune Rüşdiyelerine gelince; 1908'de Türkiye'de hükümet şeklinin değişmesi o zamana kadar temenni, gıpta ve hayal sahasında kalmış olan ameli tedris meselesini canlandırmış ve o sırada hükümetin idare makinesinin her parçasında yapılmak istenilen yeniliklerden birisi de Maarif sahasında bu tarzda mektep açılması olmuştur. Emrullah Efendi de Maarif Nazırlığı sırasında İptidailerle beraber bu okulların da programlarında, yörelere göre çeşitli değişikliklerin olmasını istiyordu.¹²⁷ Nihayet bu düşüncelerin bir sonucu olarak o zaman Rüşdiye denilen mekteplerde gayri müslimlere Türkçe, Türklere Fransızca öğretmek, bu arada fen bilgileri ve bazı beceriler kazandırmak fikriyle *Nümune Rüşdiyesi* adıyla İstanbul'da üç yerde açılmıştır. Daha sonra bunların sayısı 21'e ulaşmıştır. Diğerlerine göre nisbeten en güzel binalarda, en iyi hocaların idaresinde bulunan ve en çok öğretim araç ve gereçlerine sahip olan bu mekteplerin

121. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye Gazetesi* 23, 1326, s.51vd. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.47.

122. Unat, *Maarif Düsturu*, s.9, 279.

123. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye I", s.33-34; Unat, *Maarif Düsturu*, s.279.

124. Unat, *Maarif Düsturu*, s.12, 29. II. Meşrutiyetin başlarında özellikle Osmanlılık politikası revaçtadır. Bu sebeple bu akım, maarifte de başlangıçta etkili olmuştur.

125. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye I", s.32; Unat, *Maarif Düsturu*, s.9, 279.

126. Unat, *Maarif Düsturu*, s.13. Bu konuda ayrıca bkz. Ergün, s.17.

127. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye I", s.57.

imtihanları ve tedrisatları öncekilerden oldukça farklıydı.¹²⁸ Ancak bu tür çabaların da bu mekteplerin istenilen düzeye gelmelerinde yeterli olmaması sebebiyle Rüşdiyeleri kurtaramadığı görülür.

1915'de yapılmış olan Mekatib-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi'nde Nümune Mektepleri için ötekilerden fazla olarak şu kayıtlara rastlanmaktadır: "Nümune iptidailerini altı dersaneli mekteplerdir. Bu iptidailerde altı daimi muallimden başka Resim, El İşleri, Terbiyeyi Bedeniye, Musiki, Gına, Endaht, Askerlik Talimleri, Yabancı Dil, Biçki, Dikiş ve tebahat için azami beş seyyar muallim istihdam olunabilir. Nümune mekteplerinin baş muallimine müdür denilir. Müdürün dersleri haftada 12 saati geçmez. Mektep müdürü kalan zamanlarında muallimlerin derslerine girerek terbiye ve tedris işlerinde gördüğü noksanlara dair muallimlerin dikkatlerini o işler üzerine çeker ve mektebin terbiye ve tedrisatının terakkisine çalışır. Talebesi fazla olan mekteplerde müdüre bir de muavin verilir. Nümune mekteplerinde bir muallimler meclisi, bir de inzibat meclisi kurulur."¹²⁹

b- İdadiyeler

Orta öğretim seviyesinde umumi ve edebi tahsil veren mekteplerden birisi de İdadilerdir. II. Meşrutiyetten önce açılması 1869 Nizamnamesine göre kararlaştırılıp fakat açılmayan Sultanilerin yerine kurulmaya başlanan İdadiler yeni bir tiptir. Buralara 3 veya 4 sene süren ilk tahsilini bitirmiş olan talebe kabul edilirdi. Bu İdadilerin tahsil müddeti 7 seneden ibaretti. Bunun üç senesi Rüşdiye 4 senesi de İdadide sayılırdı. Yani bunlar o zaman mevcut olan Rüşdiye ile bir orta mektebin bileşimi idi. Bunun dışında bir de 5 yıllık öğretim süresi olan Sancak İdadileri vardı.¹³⁰

Meşrutiyet başlarında II. Abdulhamid döneminde bütün ülkeye yayılan İdadilerin öğretim düzeyleri oldukça düşük idi.¹³¹ İdadilerin öğretmenleri özellikle maaş yönünden kötü, tam bir keşmekeş içerisinde idiler. Her öğretmen okuttuğu dersin adına göre değişik bir maaş alıyordu. Buna bir de tensikat sırasında yapılan karışıklıklar ekleniyordu.¹³² Mekteplerin

128. Ergin, c.III-IV, s.1420; Ergün, s.19.

129. Unat, *Mâarif Düsturu*, s.280.

130. II. Meşrutiyet'ten önce İdadi mekteplerinin tarihi gelişimi, öğrencileri, muallimleri, programları, öğretim yöntemleri, bütçeleri, sayıları vb. hakkında bkz. *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, 1312, s.234; Sait Paşa, *Hatırat*, c.I, s.156-157; Mahmud Cevad, s.40 vd., 138, 155, 256-257, 259-260, 264-265, 336, 341-343, 404-407, 467-468, 477-478; Kansu, c.I, s.128, 136, 170, 173; Ayas, s.233-234; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 45-46, 93, 102; Parmaksızoğlu, s.15; Ergin, c.I-II, s.495-500, c.III-IV, s.923-934; Bilim, s.63-66; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.101-102, 130-131; Kodaman, s.114-133; Yücel, s.11.

131. II. Meşrutiyetin başlarında İdadi Mekteplerinin durumu ve bu mekteplerin nasıl olmaları gerektiği ile ilgili olarak İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) bir yazı yazmıştır. Bu konuda bkz. Ergin, c.III-IV, s.1423-1426. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.9-10.

132. Ergün, s.20.

gerçek maksatlarının ne olduğu kesin olarak tayin edilmemişti. II. Meşrutiyetin ilanından sonra alınan bazı önlemlere rağmen, 1910 yılında da durum pek parlak değildi.¹³³ Bu ilk yapılan ıslahatın pek başarılı olmadığını Satı şöyle ifade etmektedir: "...1909 yılında İdadi programlarının tadili düşünüldü; bir komisyon teşkil olundu; bu komisyon lalettayin tertip olunmuş bir tevzii dürus cetveline göre bir müfredat programı hazırlamakla iktifa etti. Hiç bir terbiyevi endişe ile hareket olunmuyordu..."¹³⁴

Bu devirde ortaöğretim de ilk olarak Maarif-i Umumiye Kanun Layıhası'nın bütünlüğü içinde ele alınmış, fakat bu yolda yürümek mümkün olmayınca, ilk öğretimde olduğu gibi problemi parça parça halletme yoluna gidilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde ortaöğretim alanında yenilik ve değişiklikler özellikle İdadilerde olmuştur. İslahat hareketleri arasında ortaöğretim alanının ilk safhada temel konusu 7 senelik İdadilerin Sultani halinde yeni bir program ve hüviyetle teşkilatlandırılması olmuş, ancak bu işler tamamlandıktan sonra sancak merkezlerindeki 5 yıllık İdadilere de yeni bir şekil vermek konusu ele alınmıştır.

İlköğretimde olduğu gibi, İdadi konusundaki ıslahat çalışmaları da Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı zamanında başlamıştır. Emrullah Efendi yukarıda anlatıldığı üzere ilköğretim Kanun Layıhasını Meclisten çıkaramadığı için bu alanda ilk Öğretmen Mekteplerindeki İslahattan, Konya, Ankara, Diyarbakır, Üsküp'te birer Rüşdiye Darülmuallimini açmaktan, İlk Mektep programlarında bazı değişikliklerden, Nümune Rüşdiyeleri açılmasından başka bir iş yapamadı. Ancak o zaman Galatasaray Sultanisi ile vilayetlerdeki İdadilerden ibaret olan ortaöğretim müesseseleri üzerinde geniş ölçüde ıslahata girişti.¹³⁵

Emrullah Efendi İdadileri Avrupalılar'ın ilk Mektepleri seviyesinde gördüğü için ıslah çalışmalarına bu noktadan başlamıştır.¹³⁶ Emrullah Efendi, İdadilerin parasız öğretim kısmını savunurken: "...biz şimdiki halde Mekatib-i İptidaiye'de veremediğimiz tahsili hiç olmazsa Mekatib-i İdadiyede verebilmek için, yani Mekatib-i İdadiyeye tahsilini biraz daha tevsî ediyoruz..."¹³⁷ diyor, bu mekteplerin öğretim düzeyini yükseltmek için bazı önlemler almaya başlamak için çalışmalar yapıyordu.

İdadi öğretmenleri meselesi Emrullah Efendi'den önce seyyar öğretmenlik kurularak bir parça çözümlenmeye başlamıştı. Emrullah Efendi

133. Ergün, s.19.

134. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.660.

135. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 Şubat 1325, s.519. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.59; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*, s.48.

136. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 Şubat 1325, s.519-560; Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1326, s.128-129 (Zabıt ceridelerine Mustafa Ergün vasıtasıyla ulaşılmıştır).

137. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1326, s.128-129.

ise, maaş sistemini ders adına göre değil de öğretmenin mezun olduğu okula göre düzenlemiş, daha çok para vererek daha kaliteli öğretmen bulma ve yetiştirme yoluna gitmiştir.¹³⁸

Emrullah Efendi, yüze yakın İdadideki öğretim düzeyinin yükseltilebilmesi için, Vilayet İdadilerinden 10 tanesini Sultani haline getirmek gerektiğini söylemiş ve uygulamıştır. Onun tasarısına göre bu yeni Sultaniler yüksek öğretime öğrenci hazırlayacaklar, kalan İdadiler ise *ameli adamlar* yetiştirecekti.¹³⁹ Bu mekteplerin son sınıflarındaki tabii bilimler ve riyaziye dersleri Fransızca okutulacağından, öğrenciler daha iyi dil öğreneceklerdi. Bu şekilde yetişen öğrenciler yabancı ülkelere gönderildiklerinde zorlukla karşılaşmayacaklardı. Bu mekteplerin müdür muavinleri ve bazı öğretmenleri Fransa'dan getirilecekti. Bu mekteplerin dışında kalan gündüzlü İdadiler de Fransa'daki "*lycee mederne*"ler seviyesinde bir program uygulayacaktı.¹⁴⁰ Satı Bey, Maarif Nazırı'nın bu girişiminden asıl maksadın, yabancı ve gayrimüslim öğrencileri de Türk okullarına çekmek olduğunu söylemektedir¹⁴¹ ki, bu Meşrutiyetin başındaki Osmanlılık politikasına uygundur.

Aşağıda Sultaniler kısmında anlatıldığı gibi, Emrullah Efendi'nin bazı vilayetlerde Vilayet İdadileri yerine tesis eylediği Sultanilerler 3 birinci devre, 3 ikinci devre sınıflarını ihtiva etmek üzere 6 senelik idi. Rüşdiye üzerinde olan bu mekteplerin ilk düzenlenmesinde fen ve edebiyat ayırımı yoktu, fakat daha sonra ikinci devresi fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir bünye verilmiştir. Muallimi, programı, kitapları iyice hazırlanmaksızın yapılan bu değişiklik, yani bazı Vilayet İdadilerinin Sultani haline getirilmesi, o zaman birçok tenkitlere maruz kalmıştır. Tenkitlerin bir kısmı Sultanilerin açılmış olmasına bir kısmı da programların mazbut ve ahenktar hazırlanmamış bulunmasındadır.¹⁴²

Livalardaki 5 yıllık İdadi ıslahatına gelince; uygulanmasına başlanan programa göre İdadi adı altında faaliyetlerine devam eden bu mektepler, o sırada Rüşdiyeler kaldırılarak altı yıla çıkarılan yeni ilk mekteplere dayanacak ve çeşitli amaçlarla teşkilatlandırılan mektepler haline getirilecekti. Fransızların yüksek ilk mekteplerine benzetilerek düzenlenen bu

138. Ergün, s.20.

139. D.K., "Maarifimiz (Emrullah Efendi ile Mülakat)", *Sabah*, No.7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s.1; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, "Maarif Nezareti Bütçe Konuşması", 25 Mayıs 1326, s.2107-2109.

140. D.K., "Maarifimiz (Emrullah Efendi ile Mülakat)", *Sabah*, 28 Şubat 1910, s.1; Maarif Nezaretinin İcraatından, "Lise Teşkilatı", *Tanin*, No.805, 28 Teşrinisani Efrenci 1910, s.1-2. Lise teşkilatının tenkidi ile ilgili olarak bkz. Maarif Nezaretinin İcraatından I, "Darülmuallimin-i Rüşdiyeler Teşkilatı", *Tanin*, No.807, 30 Teşrinisani Efrenci 1910, s.1-2.

141. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.660-661.

142. "Lise Teşkilatı", *Tanin*, No. 805, s.2; Hüseyin Cahid, "Maarif Derdi", *Tanin*, No. 800, 23 Teşrinisani Efrenci 1910, s.1. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.59 vd.; Unat, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.48, Yücel, s. 15.

mektepler, yayınlanan programa göre, ilk sınıfta hazırlayıcı temel dersleri bir arada görececek olan öğrenciler, sonraki iki sınıfta bir kısım esas dersler bir arada görülmek suretiyle Umumi, Ziraat, Ticaret ve Sanat kollarına ayrılacaklar ve devam ettikleri bu şubelere göre diploma alacaklardı. Fakat bu düşünce tam olarak gerçekleştirilememiştir. Yalnızca İdadi programlarına fen ve sanayi dersleri dahil edilmiş, her İdadi, biri ticaret diğeri ziraat olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Gerçi bu mektepler nazari olarak bu yeni programla faaliyetlerine başlamışlarsa da I. Dünya Savaşı sebebiyle mesleğe yönelik şubelerinin açılması pek az yerde mümkün olabilmisti. Ancak amaçları kültürlü, ziraat, sanat ve ticarete vakıf adam yetiştirmek olan bu İdadiler, mezunlarını mahreç alacak müesseseler olmadığı için önleri kapalı, mezunları sadece imtihanla Sultanilere kabul edilen bir ortaöğretim seviyesi olarak varlıklarını Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam ettirmişlerdir.¹⁴³

İlköğretimde olduğu gibi, ortaöğretim için de 1912 yılında bir Tedrisat-ı Taliye Kanun Layıhası hazırlanmış ve bastırılmışsa da bu layiha hiç olmazsa ilköğretimde olduğu gibi, geçici kaydıyla dahi kanun halini alamamıştır¹⁴⁴.

1892 de 1882 yılındaki çıkarılan resmi tebliğdeki eksiklikleri gidermek üzere öğretim derecelerinde uygulanan programlarla bağlantı sağlamak için özel bir komisyon teşkil edilmiştir.¹⁴⁵ Düzenlenen programda din ve ahlak derslerine bütün sınıflarda yer verilmiştir.¹⁴⁶ İşte 1908 senesinde uygulanan İdadi programı 1892 senesinde hazırlanan programına benzemektedir. Ancak Din Bilgisi ve Ahlak Dersleri birleştirilerek tek ders haline getirilmiştir.¹⁴⁷

II. Meşrutiyet döneminde bu mekteplerde din derslerine hemen hemen her sınıfta müfredat programlarında yer verilmiştir.¹⁴⁸ Bu dönemde, orta dereceli okullarda din eğitiminin uygulanmasında, ilk sınıflarda dini bilgilere daha yüksek bir oranda yer verildiği halde son sınıflara doğru bu derslerin azaldığı görülmektedir. Yalnız 1911 yılında müfredatında dini eğitime daha yüksek bir imkan tanındığı görülmektedir.¹⁴⁹

143. Unat, a.g.e., s.46; Koçer, a.g.e., s.195; Yücel, s.15.

144. Emrullah Efendi, "Tasarı Metni", *Hakk*, 20 Temmuz Efrenci 1912, s.1-2, s.1-2. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.59; Ayas, s.226-228; Koçer, a.g.e., s.195.

145. Unat, a.g.e., s.45.

146. Mahmud Cevad, s.405-407.

147. Ergin, c.III-IV, s.930, Ayrıca bkz. Unat, a.g.e., s.48.

148. Programları için bkz. Yücel, s.147-153.

149. Yücel, s. 154. II. Meşrutiyetin başlarında ve sonlarındaki İdadi mekteplerinin sayıları için bkz. Kansu, c. II, s. 10; Ergin, c. III-IV, s. 1425-1426; Ergün, s.20;

c- Sultaniyeler

Bu isim memlekette Galatasaray'da kurulan ilk liseye verilmiş olan Mekteb-i Sultani adıyla ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰ 1869 tarihli Nizamname'de de ortaöğretim basamağının üst sınıflarını teşkil etmek üzere vilayet merkezlerinde açılması düşünülen mekteplere de "Sultaniye" ismi verilmiştir.¹⁵¹ 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni yapanlar tedricen her vilayet merkezinde birer Sultani açılmasını düşünmüşlerdi. Fakat, araya Rus harbi girdiğinden ve idarenin başına başka yöneticiler geldiğinden bu plan uygulamaya konulamamış bunun yerine sonradan kurulan ve Rüşdiye ile birlikte 7 senelik öğrenim yapan İdadiler, II. Meşrutiyet devrine kadar 1869 tarihli Nizamnamenin Mekatib-i Sultaniye'den beklediği hizmeti görmeye çalışmışlardır.

Meşrutiyetin ilanından sonra ortaöğretim alanında yapılmak ihtiyacı duyulan ıslahatın başında vilayet merkezlerindeki bir kısım idadilerin Sultani haline getirilmesi ve programlarının buna göre düzenlenmesi gelir. Yukarıda İdadi kısmında anlatıldığı üzere, bu ıslahata da Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı zamanında 1910 tarihinde başlanmış, 1910 Eylül'ünde ilki İstanbul'da ve bazı büyük şehirlerde olmak üzere Sultani'ye dönüştürülen 10 İdadiye, Rüşdiye üzerinde iki devreli ve altı yıllık öğrenim süresi olan ve ikinci devresi fen ve edebiyat kollarına ayrılan bir bünye verilerek açılmıştır. İlk açılışlarında bu mekteplere "lise" adı verildi. Bu mekteplerin açılışlarından üç hafta sonra üzerinde "Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Müteallik" diye yazan örgüt, program ve yönetmelik ortaya konuldu. Bu yönetmelikte yer alan yeni programa göre tabiat bilimlerine ayrılan ders saatleri azaltılmış, buna karşın dil dersleri ve matematik bilimlerinin saatleri ise artırılmıştı. Bu programın çok kusurlu bulunması sebebiyle o zaman ve daha sonraları hakkında birçok tenkitler yapılmıştır.

1913 tarihinde bu ıslahatın alanı daha genişletilerek beş yıllık kendi İptidai kısmına veya altı yıllık umumi ilk mektebe dayanmak üzere dört

150. Galatasaray Sultanisinin tarihi gelişimi, programı, öğrencileri, öğretmenleri, binaları vb. için bkz. İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Bellekten*, c.VII, S.28, 1943, s.315-348; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, çeşitli bölümler; Muhittin Sandıkçioğlu-Ferruhzat Tıraç-Vefa Semenderoğlu, *Galatasaray Lisesi: Mekteb-i Sultani 1868-1968*, İstanbul 1974, s. 16 vd.; Ahmet Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin Kuruluşu (1868-1871)*, İstanbul 1989, çeşitli bölümler. Ayrıca bkz. *Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1316, s. 603; *Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1321, s. 108, 115, 117-119; Edvard Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmani'nin Islahı*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1328, s.228-231; Sait Paşa, *Hatırat*, c.II, s.399-400; Mahmud Cevad, s.95, 268-269, 342 vd.; Kansu, c.I, s.93, 116-120; Ayas, s.232; Unat, a.g.e., s.47; Kazamias, s.64-67; Sczyliowicz, s.143 vd.; Berkes, s. 213-215; Ergin, c.I-II, s.881-886; c.III-IV, s.917-922; Bilim, s.53-58; Koçer, a.g.e., s.80-82; Kodaman, s.133-144; Yücel, s. 6, 15, 204-212.
151. Mahmud Cevad, s.479. Ayrıca bkz. Unat, a.g.e., s.47-48.

yıllık birinci, Fen ve Edebiyat şubelerine ayrılmış üç yıllık ikinci devresi bulunun ve bütünüyle öğrenim süresi oniki yıla çıkan Sultaniyeler hemen bütün vilayet merkezlerinde, evvelce mevcut İdadilerin yerlerini almışlardır.¹⁵²

İstanbul'da ve bazı bağımsız sancak merkezlerinde de yalnız birinci devresi bulunan Sultaniler açmakla yetinilmiş, sonradan bunların ikinci devrelerinin kurulduğu görülmüştür.

İlk Kız Sultanisi 1911'de açılan ilk kız idadisinin 1913-1914 öğretim yılında 5 senelik ilk kısım üzerine 5 sene de ortaöğretim vermek üzere öğretim müddeti 10 seneden ibaret olan İstanbul İnas Sultanisi adını alması ile açılmıştır. Bu mektep 1915 senesinde Bezm-i Alem Sultanisi adını almıştır. Sonradan ders programlarında epéyce değişiklik olmuş olan mektebin ilk öğretim yılında Din dersleri, Dil dersleri, çeşitli Fen dersleri ve diğer bir dizi dersin yanında kızlara mahsus bazı dersler okutulmuştur. Açılan Kız Sultanileri yalnız İstanbul ile sınırlı kalmıştır.¹⁵³

II. Meşrutiyet döneminde bütün Sultanilerde Ulum-u Diniye derslerine programlarda yer verilmiştir. Din derslerinin yanısıra programlarda Dil derslerine Fen derslerine ve bir dizi erkeklere ve kızlara mahsus derslere de programlarda yer almıştır.¹⁵⁴ II. Meşrutiyete kadar düşünülmüş ve tertip olunmuş maarif programlarının en derli toplusu yine Saffet Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ortaya koymuş olduğu idi. Emrullah Efendi, kendisine bu Nizamnameyi esas aldı. Sultani teşkilatını ona ilham eden bu Nizamnamedir. Nitekim 1910 senesinde yapılan Sultani teşkilatı, çocuklarımızın ecnebi mekteplerine müracata mecbur kalmayıp yeni açılacak Sultanilerle gayrimüslim ve ecnebi çocuklarını da alabilecek mekteplerin tesisini gaye edinmişti.¹⁵⁵ 1910 yılında neşredilen ve "*Liselerin Tanzim ve İdarelerine ve Tedrisatına Müteallik*" başlıklı talimatnamenin öğretime dair 7. maddesi, ders cetvelleri, sınıfların tertip ve tensiki hususlarını içeriyordu.¹⁵⁶

1910 tarihli talimatnameden öğretim metodları ile ilgili olarak şu neticeler çıkarılabilmektedir: "Derslere müteallik vesaya kısmında Ulum-u Tabiiyenin birinci devrede ameli ve tecrübi, ikinci devrede nazari ve tecrübi olarak gösterileceği hükmü ile ziraate, sanayie, hıfzıssıhhaya tatbikat icra olunacaktır"¹⁵⁷ denilmesi bu tür mekteplerde de ezberlemeden ibaret olan yöntemin terkedilip, bunun yerine tecrübe ve düşünmeye dayanan

152. Unat, a.g.e., s.48; Yücel, s.15.

153. Kapsu, c.II, s.83 vd.; Unat, a.g.e., s.48.

154. Programlar için bkz. Yücel, s.156-161.

155. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.660.

156. Ders dağılımı için bkz. Yücel, s.152-153.

157. Yücel, s.184-185.

bir eğitim geleneğinin gelmeye başladığına işaret etmektedir. Edebiyat dersinin ise “zihni tenvirden başka kalbi tehzip, ahlakı tahsin, insani, dini, ve vatani hislerin itilasına” yardım edecek surette okutturulacak denilmesi de vatan, millet ve din duygularının geliştirilmesinin programlarda esas alındığını göstermektedir.

1912’de tertip olunan ve “*İstanbul Mektebi Sultanisi Ders Programı*” adıyla neşredilen program ise öncekilerine göre daha iyiydi. Burada 1902 Fransız Liseleri örnek alınmıştır. Bu programla bu mekteplere yeni dersler girmiş ve en önemlisi Türkçe’ye müfredatta yer verilmiştir.¹⁵⁸

1913 senesi için hazırlanan programda ise evvelki programlara nazaran Din derslerinin ve Arapça’nın hissedilir derecede artması buna karşılık ecnebi lisanının ders saatlerinin azalması dikkati çekmektedir. Hatta 1913-194 ders yılı içerisinde Beyrut, Şam ve Kudüs’te öğretim dili Arapça olan birer Sultani açılmıştır.¹⁵⁹ 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Muvakkati’nin 25. maddesinde ilköğretimde Türkçe’nin mecburi olmasına¹⁶⁰ rağmen, bu açılan mekteplerde mahalli lisan ile öğretime izin verilmesi, Osmanlılık politikasının zayıflaması İslamcılığın ise değer kazanmasının bir sonucudur. Bundan sonra ise İttihat ve Terakki’nin üç fikir akımı olan İslamcılık, Türkçülük ve Garpcılık arasında genellikle bir uzlaşma siyaseti takip ederek programları buna göre hazırladığı ve bu suretle amaçlarına varmak istediği görülür.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Sultani Mekteplerinde yetiştirilmek istenen insan tipinin ise Osmanlılık politikası yönünde olduğu görülür. Milliyetçilik fikirleri esaslı bir şekilde terbiye örgütüne girmiş değildi. Emrullah Efendi’nin Mecliste, hakkında Sultanilerdeki uygulamalarından dolayı soru önergesi verilmesi üzerine kendini savunurken söylediği “Osmanlı birliğini sağlamaya çalışıyoruz, bütün Osmanlı fertlerinin bir okulda öğretim görmelerini sağlıyoruz”¹⁶¹ ifadeleri bu anlayışı en iyi şekilde yansıtmaktadır. 1912 tarihinde de aynı anlayışın devam ettiği görülüyor. Nitekim aynı tarihte yayınlanan Mekteb-i Sultani Talimatnamesi’nde “Şübbanı memlekete mükemmel bir Osmanlı terbiyesi verilmesi”¹⁶² tavsiye ve emrediliyordu. 1917 tarihinden itibaren ise Osmanlıcılığın Balkan Harbi’nden sonra eski itibarını kaybetmesi üzerine yetiştirilmek istenen insan tipinde diğer üç fikir akımının birleşimi olan bir anlayış benimsenmeye başlanmıştır. Özellikle Partinin fikir babası olan Ziya Gökalp’in 1917 Kongresindeki etkileri bunda büyük rol oynamıştır.¹⁶³

158. Yücel, s.185.

159. Ayas, s.227; Yücel, s.184-185.

160. Unat, *Maarif Düsturu*, s.13.

161. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Kanunievvel 1326, s.637.

162. Yücel, 1994, s.15-16.

163. Ziya Gökalp, *Tanin*, No. 2796, 24 Eylül 1332, s.1. Ayrıca bkz. Ergin, c.III-IV, s.1343-1344, 1351-1353, 1359, 1361.

Meşrutiyet devrinde maarif, ortaöğretim bakımından birçok çalışmalar yapılmış ve bunun sonucunda da bir çok değişiklikler geçirmiş olmasına rağmen, umumi harp mekteplerde talebe bırakmamıştı. Bilhassa Sultanilerin ikinci devrelerinde bir, iki talebeli sınıflar bulunuyordu. Harbin genç nesli cephelere çekmesi, daha küçüklerin ekonomik buhran ve sıkıntı sebebiyle aileleri tarafından tahsil yaptırılmamaları bunda büyük bir etken olmuştur.¹⁶⁴

D- YÜKSEK ÖĞRETİM

II. Meşrutiyette İttihat ve Terakki yönetiminde, bütün yükseköğretim kurumlarında önemli gelişmeler olmuştur. Bu değişme ve gelişmelerden en çok etkilenen Darülfünun olduğu için burada sadece bu konuya yer verilmiştir.

İlk defa olarak 1846'da kurulması kararlaştırılıp¹⁶⁵ 1863 yılında eğitim-öğretime başlayan¹⁶⁶, birkaç defa açılıp çeşitli nedenlerden dolayı kapanmış olan bu müessese¹⁶⁷, 1900 tarihinden itibaren yeni bir düzenleme ile Darülfünun-ı Şahane adı¹⁶⁸ ile II. Meşrutiyetin ilanına kadar faaliyetine aralıksız devam etmiştir. II. Meşrutiyet dönemin ilk yıllarında Darülfünun-ı Osmani diye anılmaya başlamış adı daha sonraları özellikle 1913 yılından itibaren devrin maarif islahatı arasında ve bağımsız bir kuruluş halinde Tıp ve Hukuk şubelerine de topluluğuna katmak suretiyle beş şubeli bir halde İstanbul Darülfünunu adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹⁶⁹ Darülfünun-ı Osmani'nin Edebiyat, Diniyat ve Fünun (tabiiye

164. 1917 ve 1918 yılında orta mekteplerin durumları ile ilgili olarak bkz. Hasan Kadri "Mekteplerimiz, Talebe ve Muallimlerimiz Hakkında", *İkdam*, No. 7219, 17 Mart Efrenci 1917; "Maarif: Eski ve Yeni Mekteplerimiz", *İkdam*, No.7737, 18 Zilkade 1336-25 Ağustos 1918; M.A., "Sultanilerimiz", *Tanin*, No.3300, 17 Şubat 1334-1918, s.3.

165. Mahmut Cevad, s.27-32; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, s.173; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s. 204-205; Unat, *Türk eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s. 49, 90-91; Kenan Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara 1975, s. 32-35, 40-41; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihiçesine Giriş", *Belleten*, LIV, S.210, Ankara 1990, s. 701-702.

166. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s.205; Unat a.g.e., s.50; İhsanoğlu, "Darülfünunun Tarihiçesine Giriş", *Belleten*, s.704-710; Akyüz, *Encümen-i Daniş*, s.29, 44, 65.

167. Darülfünun'da II. Meşrutiyet'ten önceki tarihi gelişmeler, programlar, öğrenciler vb. gelişmeler için bkz. "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur*, III, s. 184-219; "Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstur*, IV, s.659-664; Sait Paşa, *Hanrat*, c.I, s.204 vd; Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927, çeşitli bölümler; Kansu, c.I, s.141-143; Ayas, s.264-273; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s.173-174; Karal *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s.204-205, 393-394; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.49-54; Berkes, s.203, 210-213; Ergin, c.III-IV, s.1209-1224; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.74-76, 104-107, 141-144; İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihiçesine Giriş", *Belleten*, 669-738; Abdurrahman Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1992 (Basılmamış Doktora tezi), çeşitli bölümler; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihiçesine Giriş II, Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultanı", *Belleten*, c. LVII, S. 218, Ankara 1993, s.202 vd.

168. "Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstur*, IV, s.659-664, madde:2.

169. Unat, a.g.e., s.54; Ergin, c.III-IV, s.1215-1219; Siler, s.77, 89, 105.

ve riyaziye) olmak üzere üç şubesi vardı. Bu şubelerin idaresi Mülkiye Mektebi ile birleştirilmiş ve müdürlüğü Mülkiye Müdürü olan Recai Bey'in emrine verilmişti. Dönemin başlarında Darülfünun'un programları geliştirildi, o zamana kadar programa alınmayan Tarih, Edebiyat ve Felsefe dersleri kondu. Öğrencilerden ücret alınmaktan vazgeçildi. Kayıtlardaki sınırlandırmalar da kaldırıldı.

1908 tarihinde Darülfünunun Ulum-u Aliye-i Diniye Şubesi ile Hukuk'ta öğrenim süresi dört, Edebiyat şubesi ile Ulum-u Tabiiye ve Ulum-u Riyaziye adı altında iki daha bölünmüş olan Fünun şubesinde ise öğrenim süresi üç yıl idi.¹⁷⁰

Emrullah Efendi 1 Kanun-i Sani 1912 senesindeki ikinci defaki nezaretinde daha yüklü bir programla işbaşına gelmiştir.¹⁷¹ Memleketin gerek Balkan savaşları gerekse diğer milli meselelerle çalkalandığı bir zamanda Darülfünun'u bir mesele olarak ele almış ve ıslahına çalışmıştır. 1912 tarihli Darülfünun nizamnamesinin esbab-ı mücibesindeki açıklamaları Emrullah Efendi'nin Darülfünun'u niçin bir mesele olarak ele almış olduğunu açık olarak göstermektedir. Emrullah Efendi bu konuda şöyle demektedir: "Darülfünun değimiz yüksek müesseseler, ilimlerin ve fenlerin hem neşrine hem terakkisine hizmet eder. Bu iki hizmet birbirinden ayrıdır. İlimleri ve fenleri neşretmek malum olduğu üzere halk arasına yaymak ve dağıtmak demektir. Bu cihetle Darülfünunlar yüksek tedrisata mahsus mektepler vazifesini ifa ederler ve bu bakımdan maarifin en yüksek intişar merkezi olmakla beraber tali ve iptidai mekteplerinin terakki ve tekamülünün de vasıtasıdırlar. Darülfünunlar'ı mükemmel olan memleketlerin tali ve iptidai mektepleri de o nisbette mükemmel olur. ...Darülfünunların ikinci vazifesi ise ilmin hareket ve terakkisine hizmettir. Bu müesseseler yalnız ilmi neşir ile iktifa etmez. İlmi yaymaya, ilerletmeye de hizmet eder"¹⁷²

Darülfünun'da da esas teşkilatlanma yine bu zamanda onun tarafından yayınlanan bir talimatname¹⁷³ ile olmuştur. Bu talimatnameye göre İstanbul Darülfünun'u 1-Ulum-ı Şer'iyeye 2- Ulum-ı Hukukiye 3- Ulum-ı Tıbbiye 4- Fünun 5- Ulum-ı Edebiye olmak üzere beş şubeye ayrılıyordu.

170. *İkdam*, No. 5234, 21 Kasım Efrenci 1908, s.2-3. Ayrıca bkz. Unat, a.g.e., s.55.

171. Emrullah Efendi'nin 1912'den önceki Darülfünun'daki ıslah çalışmaları için bkz. "Darülfünun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Mütaellik Nizamname Layihası", *Hakk*, No. 8, 9, 10, 21, 22, 23 Mart Efrenci 1912; "Mülazemet Rüusu İmtihanına Dair Nizamname", *Düstur*, II/V, s.498-501; "Tedrisat-ı Aliye Layiha-ı Kanuniyesi", *Sabah*, 1 Temmuz Efrenci 1912, s.2-3. Ayrıca bkz. Ergün, s.22-26.

172. Emrullah Efendi, "Darülfünunun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Müteallik Nizamname Layihası", *Hakk*, No. 8, 9, 10, 21, 22, 23, Mart Efrenci 1912, s.2, 3. Ayrıca bkz. Unat, a.g.e., s.66.

173. *İstanbul Darülfünun Talimatı*, İstanbul 1329; Unat, *Maarif Düsturu*, "İstanbul Darülfünunu Talimatnameşi", s.188-197. Krş. Aynı, s.35.

Eczacı ve Dişçi Mekteb-i Alileri Ulum-ı Tibbiye şubesine, vilayetlerdeki Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri İstanbul Darülfünun'una bağlanıyordu. Fünun şubesi Ulum-ı Riyaziye ve Ulum-ı Tabiiye kısımlarına ayrıldığı gibi Ulum-ı Edebiye şubesi de 1-Felsefe 2- Tarih ve Coğrafya 3- Ulum-ı İctimaiye 4- Edebiyat 5- El sine kısımlarına bölünüyordu. Öğrenim süresi Tıpta 6, Hukukta 4, diğer şubelerle Eczacı ve Dişçi mekteplerinde üçer sene olarak kabul ediliyordu. Daha önce Darülfünun'un özerkliğinden yana tavır koyan Emrullah Efendi¹⁷⁴ burada o davranışını terk etmiş gibi görünüyor. Burada özerklikten hiç bahsedilmiyor, Darülfünun tamamen Maarif nezaretinin emri altına sokuluyordu.

Emrullah Efendi tarafından hazırlanan 1912 tarihli Nizamname ile II. Meşrutiyetin hürriyet ortamında öğrencilerin siyasi faaliyetlerde yoğun bir şekilde yer almalarına engel olmak ve disiplin bozukluğunun önüne geçmek için¹⁷⁵ Darülfünun disiplin işleri "*Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname*"¹⁷⁶ ile bir müeyyideye bağlanmıştır. Şubeler fakülte adını almış, o tarihe kadar ayrı bulunan Tıp fakültesi de sözü geçen nizamname ile Darülfünun camiasına katılmış olduğundan ayrı bir nizamname ile de teşkilatı düzenlenmiştir¹⁷⁷.

1912 tarihinde yürürlüğe giren İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi 1919 yılına kadar yürürlükte kaldı. Ancak, ileride medreseler kısmında anlatıldığı üzere Şeyhülislam Hayri Efendi'nin (1866-1921) başlattığı medreseler ıslahatı cümlesinden olarak teşkil edilen "*Medresetü'l Müte-hassisin*"in 1914'de açılması ve medreselerin Darülhilafetü'l Aliyye adıyla reforme edilmesi üzerine bir fonksiyonu kalmadığı düşünülerek Darülfünun'un Ulum-ı Şer'iyeye Şubesi kaldırılmıştır. Böylece Darülfünun'daki fakülte sayısı dörde inmiştir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Darülfünun'dan İlahiyat Şubesinin ilgası gayet yanlış bir harekettir. İlahiyat Darülfünun'un en bünyevi bir kısmıdır."¹⁷⁸ diyerek yapılan bu işin yanlış olduğunu ifade etmiştir.

1912 yılında Ulum-ı Şer'iyeye Şubesinin ders programları şöyleydi: Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, İlm-i Ahlak-ı Şer'iyeye ve Tasavvuf, Usul-ı Fıkıh, İlm-i Kelam, Siyer-i Nebevi, Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Eryan, Edebiyat-ı Arabiye, Hikmet-i Teşrih, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Kelam, Arap Felsefesi, Felsefe ve Tarih Felsefesi, İlm-i Hilaf.¹⁷⁹

3

174. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs, 1326, s.2142.

175. Emrullah Efendi, "Darülfünun'da İnzibat", *Tanin*, No. 1262, 7 Mart Efrenci 1912, s.4.

176. "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname", *Düstur*, II/IV, s. 460-463; "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname Layıhasıdır", *Tanin*, No. 1263, 8 Mart Efrenci 1912, s.4.

177. *Düstur*, II/VIII, s.441.

178. Ergin, c.III-IV, s.1235'ten naklen.

179. *İstanbul Darülfünun'u Talimatnamesi*, madde:8, Ayrıca bkz. Unat, *Maarif Düsturu*, s. 190.

İstanbul Darülfünun'unda Meşrutiyet döneminin Emrullah sonraki önemli islahatı, I. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan ve öğretim kadrosunun, Tıp Fakültesi hariç olmak üzere, yabancı profesörlerle geniş ölçüde takviyesi suretiyle başlayan Nazır Şükrü Bey'in zamanındaki teşkilatlanmada görülür. Bu dönemde Darülfünun'un 1913'den itibaren daha iyi bir müessese haline getirilmesi ile ilgili ortaya atılan çeşitli fikirlerin de bir sonucu olarak bir Yüksek Okul hüviyetinden uzaklaşarak modern bir üniversitenin fonksiyonunu benimsenmeye başladığı müşahade edilir. Şubeler fakülte, profesörler müderris ünvanını almışlar, "*Darülmesai*" adı altında birçok araştırma enstitüleri tesis edilmiştir. Bu dönemde Darülfünun'un esaslı bir şekilde bir ilmi yayın faaliyetine giriştiği görülür.¹⁸⁰ I. Dünya savaşında Almanlar'la girilen siyasi ve askeri alandaki işbirliği eğitim-öğretim alanında da kendisini hissettirmiştir. Darülfünun gelişirken, en fazla ihtiyaç duyulan konu yeterli sayı ve seviyede öğretim üyesinin temini olduğu için Almanya'dan hocalar getirilmiştir.¹⁸¹ Ancak bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, Darülfünun istenilen düzeye gelememiştir. 1913-1914'den sonra Darülfünun'a Alman müderrisler getirmek, laboratuvarlar, enstitüler kurmak, sınıf usulü bırakılarak, sömestire usulü kabul ve tatbik edilmekle beraber, bu en yüksek ilim kurumumuzun niçin ilerliyeymiş olmasının sebeplerini İsmail Hakkı Baltacıoğlu şöyle izah etmektedir: "...Darülfünun'a Almanya'dan getirilen profesörler ferruat ve zevahirle meşgul oldular. Öğretim düzeyi acınır durumdaydı. Ders kitapları orta okul düzeyinden farksızdı. Araştırma ve bilim sözleri kullanılıyordu, fakat ortada bunlardan eser yoktu. Fikirler dışarı yayılmadı, kendisi de dışardaki akımlardan habersiz kaldı..."¹⁸²

Baltacıoğlu'nun açıkladığı sebeplere ilave olarak birçok gencin I. Dünya savaşı sebebiyle silah altına alınması, Almanya'dan getirilen hocaların Türkçe bilmemeleri ve diğer bazı sebepler bunda etkili oldu.¹⁸³ Hatta 1915 yılında eğitim-öğretim dahi yapılamamıştır. Bununla beraber Darülfünun'da ilmi özerkliğe sahip olma istekleri de bu dönemde duyulmuştur. Özerk Darülfünun'un kurulması ile ilgili ilk ciddi çabaların Emrullah Efendi ile başladığı görülür. Daha sonra ise Edebiyat Fakültesi hocaları Ziya Gökalp ile İsmail Hakkı Baltacıoğlu, ilmin ancak, ilim adamlarına hür bir ortamın sağlanmasıyla ortaya çıkacağını savunarak bu konuda önemli katkılar sağlamışlardır.¹⁸⁴ Meclis-i Müderrislerin kendi fa-

180. Ayas, s.274; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.56; Siler, s.132-134, 137, 161.

181. Horst Widmann, *Atatürk Üniversitesi Reformu*, çev: Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul 1981, s.25-26. Almanya'dan profesörlerin getirilmesi hem Türk basınında hem de Almanlar arasında bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu konuda bkz. Klaus Kreiser, "Die Anfaenge der deutsch-türkischen Hochschulbeziehungen", *Beitraege Hochschulforschung*, No. 1-2, 1990, s.13.

182. İsmail Hakkı, *Maarife Bir siyaset*, İstanbul 1335, s.70-73.

183. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.56; Siler, s.139-141, 154,161.

184. Siler, s.91-92, 132-134.

kültelerine ait meselelerle meşgul olmalarına, Darülfünun'un müşterek işlerini ve ilmi hayatını düzenleyecek bir "*Darülfünun Divanı*" kurulmasına ve bu konuda ilk hazırlıklara da bu tarihlerde başlanılmış bulunulmaktadır.¹⁸⁵

1915 yılına kadar Darülfünun'a sadece erkek öğrenciler devam edebiliyordu. II. Meşrutiyetin başlarında kızların da okuyabileceği bir Darülfünun açılması fikri basında sıkça görülmeye başlandı. Nihayet 1915 senesi Kanun-u Sani'sinde kızlar için İstanbul Darülfünun'unda düzenli dersler açılmıştır.¹⁸⁶ Dersler haftada dört gün Darülfünun'un konferans salonunda veriliyordu. Bu, kızlar için yüksek tahsilden sayılmıştır.¹⁸⁷ Ancak kız orta mektepleri ve muallim mektepleri arttıkça bunlara kadın muallim bulmak gerektiğinden, bu dersler bir müddet devam ettikten sonra kaldırılmıştır. Kız İdadilerini bitirerek yüksek tahsil görmek isteyen kızların Maarif Nezaretine müracaatları üzerine İstanbul Darülfünununu içerisinde 1915 senesinde "*İnas Darülfünunu*"¹⁸⁸ adı ile bir kısım açılmıştır. Bu Darülfünun'un 3 şubesi vardı. Her şubenin tahsil müddeti 3 sene idi. Bu şubeler: Edebiyat, Riyaziyat, Tabiiyat'tır. Programlarında Din derslerine yer verilmemiştir.¹⁸⁹ İnas Darülfünununu ilk mezunlarını 1916-1917 öğretim yılında vermiştir.¹⁹⁰

Darülfünun'un yeniden derlenip toplanması ve kendisine ilmi özerklik için hükümetçe tanınması, 11 Ekim 1919 tarihli "*Darülfün-ı Osmani Nezamnamesi*"¹⁹¹ ile gerçekleştirildi.

E- ÖĞRETMEN MEKTEPLERİ

II. Meşrutiyet Dönemi öğretmen yetiştirme konusunda yeni görüşlerin ortaya atıldığı, tartışıldığı hatta bir kısmının uygulanmaya¹⁹² konulduğu devirdir.¹⁹³

185. Unat, a.g.e, s.56, Darülfünunun 1918'lerdeki durumu için bkz. "Darülfünun Hakkında", *Tanin*, No.3324, 13 Mart 1334-1918, s.3.
186. Kansu, c.II, s. 83-84; Ergin, c.III-IV, s.1553-1555; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.203. Programları için bkz. Kansu, c.II, s.83-84; Ergin, c.III-IV, s.1554.
187. Ahmed Sadi, "Maarif Nazırımızla Mülakat", *İkdam*, No. 6822, 6 Rebiülahir 1334-15 Şubat Efrenci 1916.
188. "İnas Darülfünununda", *Tanin*, No. 2191, 24 Kanunisanı Efrenci 1915, s.3. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.85; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.57; Ergin, c.III-IV, s.1555; Koçer, a.g.e., s.203.
189. Programlar için bkz. Kansu, c.II, s.85-86; Ergin, c.III-IV, s.1556.
190. *Muallim*, S.15, 15 Teşrinievvel 1333, s.552; *Muallim*, S.20, 15 Mart 1334, s.726-727. 1918'deki durumu ile ilgili olarak bkz. M.A., "Darulmuallimin-i Aliye ve İnas Darülfünunu", *Tanin*, No.3319, 8 Mart 1334-1918, s.3.
191. *Düstur*, II/XI, s.401-409.
192. II. Meşrutiyet döneminde öğretmen yetiştirme ile ilgili gayretler yine Emrullah Efendi'den gelmiştir. Bu konuda bkz. Emrullah Efendi, "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye Dergisi* 23, 1326, s.63 vd.; D.K. "Maarifimiz", *Sabah*, No. 7341, 28 Şubat Efrenci 1910, s.1. Ayrıca bkz. Ergün, s.28-30.
193. Öğretmen Mekteplerinin II. Meşrutiyetten önceki tarihi gelişmeleri, öğrencileri, programları vb. hususlarda bkz. Muallim Cevdet, "Darulmuallimin-i Rüşdiye

II. Meşrutiyetin başında Yüksek Muallim Mektebi olarak Darülmualimin-i Aliye vardı. İlk Öğretmen Mektebi olarak ise, Darülmualimin'den daha önce ayrılmış ve ayrı bir müdürün idaresine verilmiş olan İptidaiye şubesi vardı. Meşrutiyetin devir almış olduğu İlköğretime öğretmen yetiştiren İstanbul Erkek Muallim Mektebi çok kötü bir halde idi. Vilayetlerdeki Sıbyan Muallim Mektepleri ise buradan daha acıklı bir durumda idi.¹⁹⁴

Darülmualimin'in İptidaiye şubesine çok öğretmen yetiştirme düşüncesiyle 900 medrese öğrencisi hiçbir imtihana tabii tutulmaksızın alınmıştı. Öğrenciler sırası dahi bulunmayan dershanelerde hasır üstünde oturarak ders görüyorlar ve yine medrese binalarında yatıp kalkıyorlar, imarethanelerde yiyip içiyorlardı. 1909'dan itibaren bu ilkel yapıya İptidaiye şubesi Rüşdiye ve Aliye kısımlarıyla birlikte tek bir idare altında birleştirilerek son verilme istenmiş ve başına da devrin meşhur eğitimcisi Satı Bey getirilmiştir. Satı Bey ilk olarak mektebi perişanlıktan kurtarmış, öğrencilerin arasında bir seçme yaparak 150'ye indirmiştir. Mektebi başka bir binaya nakletmiş ve eksikliklerini tamamlayarak, eğitim-öğretim hayatını çağdaş yatılı bir mektep haline getirmiştir. Öğretim süresini üç yıla yükseltmiş ve her türlü uygulamaların yapılabileceği bir de uygulama mektebi kurmuştur.¹⁹⁵

Usul-ü Tedris Konması Hakkında", *Tedrisat Mecmuası*, İstanbul 1332, S.32; Mahmud Cevad, s.39, 99, 115, 121, 129, 131-132, 134-135, 157-160, 185, 204-223, 224, 234-238, 255, 269, 481-485, 146-149; Süleyman Şevket, "Darülmuallimat", *Muallimler Mecmuası*, VIII, 15 Ramazan 1341, s.155-163; Kansu, c.I, s.111-114, 132; Yücel, s.9-10, Berker, s.115-120, 138-147; Ayas, s.376-391; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, s.175; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s.209; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.379; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.30-35; Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, çeşitli bölümler; Berkes, s.203; Ergin, c.I-II, s.571-583, 668-677; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.33-43, 52-59; Bilim, s.67-76; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.78-79, 11-114; Mustafa Ergün, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Çabaları'nın Gelişmesi", *Çağdaş Gelişmeler Işığında Türkiye'de Eğitim Fakültelerinin Yeri ve Rolü Uluslararası Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.2, Ankara 1987; Kodaman, s.145-162; Tayyip Duman, *Türkiye'de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişim)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s.11-17; Hüseyin Dilaver, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Şartları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994, s.29-31, 40-41.

194. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.657. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.9; Satı, "Darülmuallimin Programları Hakkında", *Tanin*, No.94, 9 Şevval 1327-22 Teşrinievvel 1324-4 Teşrinisani 1908.

195. Satı, "Darülmuallimin Programları Hakkında", *Tanin*, No. 154, 3 Kanunisanı Efren-ci 1909, s.2; Satı, Ne Vakte Kadar Bu halde kalacak", *Tanin*, No.188, 8 Şubat Efren-ci 1909, s.4; Satı, "Darülmuallimin Mesleği", *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, Sene 1, No.6, 15 Temmuz 1326, s.187 vd; Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.659; Muallim Cevdet, *Tedrisat Mecmuası*, S.32, s.192; Muallim Cevdet, "Darülmualliminin 70. Sene-i Devriyesi...", *Tedrisat Mecmuası*, Mart 1331, No.31-6, c.V, s.198-200. Ayrıca bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.33-34; Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, s.51; Ergin, c.I-II, s.583-585; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.204-205.

II. Meşrutiyet başlarında orta derecede tahsil veren mesleki orta mektepler arasında Muallim Mektepleri de vardı. 1907-1908 istatistiğine göre bu tür Muallim Mekteplerinin sayısı 23, tabelesi ise 541 dir. Bu 23 Muallim Mektebi'nde 60 Muallim bulunuyordu¹⁹⁶. Muallimleri çoğunlukla İstanbul Muallim Mektebi mezunlarından olan bu mekteplerin talebesi hemen hemen medrese mensupları idi. Öğretim müddetleri iki seneye idi. Programlarında pedagojiye ait bir ders de yoktu. Bunlar birer meslek mektebi olmaktan çok devam eden öğrencilerin genel bilgilerini bir miktar arttırmaya yarayan aşağı derecedeki birer Rüşdiye mektebi halinde idiler. Nitekim bu mekteplere mahsus olan talimatnamede ders programları şöyle idi: Tecvit, Kur'an, Arabi, Farsî, Türkçe, Kavait, İmla, Hesap, Tarih, Coğrafya ve Hat idi. Mektebe kabul şartıysa, "yirmi yaşından aşağı olmamak" ve "Türkçe serbest okuyup yazmayı bilmek" idi. Kadın muallimleri yetiştirmek için ise yalnız İstanbul'da bir Darümuallimat (Kız Muallim Mektebi) vardı.¹⁹⁷

II. Meşrutiyet döneminde hem nitelikli hem de çok sayıda öğretmen yetiştirilmesi fikri de önem kazanmıştı. Yukarıda söylenildiği gibi Mart 1909'da Darümuallimin'e müdür olarak atanan Satı Bey burada kötü ıslahatlara girişti.¹⁹⁸ Öğrencileri sınavdan geçirmiş okul dışında görevli öğretmenleri uzaklaştırmış, öğretmen atamalarında bazı esaslar getirmiş ve bir Öğretim Kurulu meydana getirmişti.¹⁹⁹ Satı Bey Darümualliminler'de konferanslar verirdi. *Usul-i Tekşifi* ve *Tedris-i Ayani* denen yöntemleri bu kuruma sokarak yetiştirdiği öğretmenlerle yaymaya çalıştı. Mesela Eşya Dersinde maddî şeyler, örnekler göstermek tedris-i ayani yöntemi idi. Bu önceki dönemlere göre büyük bir gelişme idi.²⁰⁰ İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde yapılan ıslahat daha sonra vilayetlerde açılmaya başlanana örnek teşkil etmiş, pedagojinin memlekette bir ilim ve sanat olarak yayılmasına hizmet etmiştir. Bu sebeple, bu mektebin tarihi bir özelliği vardır.²⁰¹ Satı Bey'in müdürlüğü ile başlayan bu ıslahatın esaslarını onun Darümuallimin'de verdiği bir konferansından şu şekilde özetleyebiliriz:

"Darümuallimin, muallim ve mürebbi yetiştirmek maksadıyla tesis edilmiştir. Bu sebeple, onun bütün teşkilat ve tedrisatını bu maksada tevfik, bu gayeye tevcih eylemek lazımdı. Muallimlik her şeyden evvel mürebbilik demektir. Mürebbilik ise bir hünerdir, bir sanattır. Bu sanatın hu-

196. Muallim mekteplerinin 1908 tarihinden sonraki mektep, öğrenci ve öğretmen sayıları hakkında bkz. *Muallim*, 15 Kanunievvel 1332, c.I, S.6, s.185-189; 1329-1330 *Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası*, İstanbul 1336, s.2-4. Ayrıca bkz. Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.75-76.

197. Kansu, c.II, s.10-11.

198. Yahya Akyüz, "Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Nitelik Arayışına İki Örnek", *Eğitimde Nitelik Geliştirme*, İstanbul 1991, s.222-227.

199. A. Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960, s.147-148.

200. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım", *Yeni Adam*, No. 60, 64, 66, Eylül 1936.

201. Kansu, c.II, s.26.

susi usulleri, hususi kaideleri vardır. Muallim olmak için yalnız malumat sahibi olmak kafi değil, aynı zamanda bu usul ve kaidelere vakıf olmak, mürebbilik sanat ve mesleki için hazırlanmış bulunmak da lazımdır. Bunun için Darülmuallimin'de umumi terbiye ve malumatın da temini lazımdır. Bu maksatla programlarda Fenn-i Terbiye (pedagoji) ve Usul-i Tedris bahislerine mühim bir mevki tefrik ve tahsis edildi.²⁰²

Programlara ilave edilmiş olduğu söylenen bu pedagoji dersleri terbiyeye tatbik edilmiş ruhiyattı. Nitekim Satı Bey'in iki cilt olarak çıkarılmış olduğu ve Meşrutiyetin başlarında bütün muallim mekteplerinde okutulan Fenn-i Terbiye kitabı böyle bir kitaptı. Bu eser terbiyeyi, ruhi ve ferdi bir hadise olarak kabul eder. İnsanı ruhtan ve bedenden mürekkep olarak gören bu anlayışa göre terbiye, fikri, ahlaki, iradi, bedeni diye çeşitli kısımlara ayrılır. Fransız ruhiyatçı pedagogların tesirleri ile yazılmış bir eserdir.²⁰³ Satı Bey'in bu terbiye anlayışında ilk zamanlarda ictimai ve milli bir müessese olarak terbiyeden hiç bahsedilmez. Peki Satı Bey bu eseri ile diğer eğitimcilerden ne yönü ile ayrılıyordu? Bunu şöyle izah edebiliriz: II. Meşrutiyet ilan edildiği sırada memlekette elbette bir terbiye ve pedagoji faaliyeti vardı. Bu Satı Bey'in ifadesi ile. "mekteplerde muallimlerin pek tembel bir surette vakit öldürmeye çalıştığını, talebelelerinden miskin bir inkiyat ve mütevaat istediğini, dersleri harfi harfine ezberlettiğini, kitapların hepsinde kükümdar hakkında bir çok medhiyyat bulunduğunu ve fakat hürriyet, vatan, hak ve fikir kelimelerinden eser bile görülmediği"²⁰⁴ bir terbiye ve pedagoji anlayışı idi. Bu terbiye Abdurrahman Şeref Beyin *İlm-i Ahlak* eserinde de tarifini yaptığı şöyle bir pedagoji telakkisine dayanıyordu: "Terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mahasin kazanmak için çocuklara ilerdeki mesleğini tayin ve talim etmektir."²⁰⁵ İyi bir muallim olmak için pedagoji ve usul-i tedrisin nazari esaslarını ve pratik kaidelerini bilmek yetmezdi. Aynı zamanda bu esasların tatbiki de gerekirdi. Bu melemenin mektep bitirilmezden önce de kazanılması gerekirdi. Bu sebeple, bir tatbikat mektebi de açıldı. Bunlardan başka programlar da baştan başa değiştirildi. Muallim adaylarını ilmi bilgilerle donatacak derslere önem verildi. Özellikle İlk Mektep muallimlerinin asrın icap ettirdiği şekilde vazife yapabilmeleri için programlara Elisheri, Beden Terbiyesi, Musiki gibi dersler ilave edildi.²⁰⁶

202. Kansu, c.II, s.27'den naklen. Hıfzırrahman Raşit Öymen'e göre Satı Bey'in gerçekleştirdiği yenilikler sayesinde İstanbul Darülmuallimini o zamanki Avrupa öğretmen okullarının pek çoğundan daha ileri durumda idi. Bu konuda bkz. Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Muallim Mekteplerinin 100. Yılı", *Bilgi*, 1 Haziran 1943, S.13, c.II, s.14-15.

203. Kansu, c.II, s.27.

204. Satı, "Mekteplere Dair", *Tanin*, No.83, 9 Teşrinievvel 1324, s.5-6. (Satı bu yazısında kendisinden önceki eğitim anlayışını tenkit ederken ahlak telakkisini de "terbiye-i ahlakiyenin gayesi de talebeyi hemen tamamen faaliyetsiz bir hale getirerek miskinleştirmek"tir diye tenkit eder.) Satı, *Fenn-i Terbiye*, s.20, 242.

205. Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1319, s.52.

206. Satı, *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, No.6, s.190 vd. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.32.

İstanbul Darülmualimin'i 1915 Nizamnamesi'ne göre şöyleydi: Adı İstanbul Darülmualimin-i Aliyesi ve yatılı idi. İptidai, İhzarî ve Ali kısımlarından oluşuyordu. İptidai kısmın süresi dört yıldız ve ilk mekteplere öğretmen yetiştiriyordu. İhzarî kısmının iki yıldız ve Darülmualimin-i iptidailere öğretmen veya ilköğretim müfettişi yetiştiriyordu. Öğrenim süresi dört yıl olan Ali kısmının Edebiyat, Tabiiyat, Riyaziyat adıyla üç şubesi vardı ve buralardan çıkanlar orta ve yüksek dereceli mekteplere öğretmen oluyordu.²⁰⁷

İstanbul Darülmualimin-i Aliyenin 1915 tarihli Nizamnamesi'ne göre Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, İbadat ve Siret-i Nebeviye kısımlarından oluşan Malumat-ı Diniye dersine programlarında yer verilmiştir.²⁰⁸

İstanbul Kız Muallim Mektebi'nin geliştirilmesi ile ilgili bir ıslahat 1911'de yapılmaya çalışılmıştır. Fakat bu, mektebin durumunda pek bir değişiklik yapmamış sadece öğretim araçları çoğaltılmış, programlarında daha esaslı bir değişikliğe gidilmeye çalışılmıştır.²⁰⁹

25 Eylül 1913 tarihli ilk Tedrisat Kanunu hükümlerine göre 5 senelik Kız Muallim Mektepleri açılmaya başlanmıştır.²¹⁰

Satı Bey öğretmen konusunda çok iyi işler başarmış olmasına rağmen, gerek taşra gerek İstanbul öğretmen mekteplerinden toplumu etkileyip ileriye götürecek kadar yeteri derecede öğretmenler yetişmiyordu. Bunun sebebini İsmail Hakkı, mektep programlarını gerek derslerdeki metot gerekse öğretim muhtevası açısından da önemli bilgiler vermek suretiyle eleştirerek şöyle açıklamaktadır: "Darülmualiminlerde diniyat dersleri dinin mevcut muhitine değil, din aliminin elzem gördüğü bir muhite tetabuk ediyor. Ahlakiyat nazari lakin milli bir mahiyeti haiz değil. Milli bediiyat yok gibi. Musiki ya ecnebi musikisi, yahut milli musikinin ölü parçaları. Bir mimari terbiyesi mefkud gibi. Mekteplerin ne binaları ne mobilyaları henüz millileşmiş değil. Tezyinat ve tefrişat itibariyle hep yabancı. Milli oyunlara, milli rasklara malik değiliz; Elishi tedrisatı da milli istikameti takip etmiyor, resim pek az kere milli mevzulara düşüyor. Edebiyat, milli inşad, milli sahne, milli üslup şeklinde pek zayıf olarak tecelli ediyor. Hukukiyata gelince, bu ders yegane milli ders, yeni va'zlarıyla milli hukuku temsil ediyor... İçtimai muhitin ve miliyetimizin en canlı malumatını teşkil etmesi lazım gelen, içtimai, beşeri coğrafya hakkıyla tedris edilmiyor. Talebe memleketi hakkında daha ziyade siyasi ve mülki fikirler alıyor. Fakat, yolları, binaları, maişetleri, kıyafetleri...

207. Unat, *Maarif Düsturu*, "Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi", s.148-158.

208. Unat, a.g.e., s.153-155.

209. *Muallim*, 15 Şubat 1334. Ayrıca bkz. Kansu, c.II, s.72-73. Mektebin daha önceki durumu ile ilgili olarak ve kadınların eğitimi konusunda bkz. Kansu, c.II, s.68-72.

210. Unat, a.g.e., s.17-18, 29.

bunların coğrafyasını tahsil etmiyor. Onun için bu tedrisat daha içtimai bir tedrisat kadar muallimleri memleketlerinin muhitine hazırlayamıyor... ”²¹¹

II. Meşrutiyet döneminde Darülmualiminler’in niçin başarılı olamadığı ile ilgili olarak yine İsmail Hakkı Maarif Nezaretine bir rapor vermiş ve orada bu kurumları özellikle milli olmamaları açısından eleştirilmiştir. O, raporunda bu mekteplerin muallim yetiştirmekten ziyade münevver yetiştirdiklerini, köy ve millet ruhu ile ruhlanmadıklarını ifade etmektedir. Darülmualiminler’in amacı ilmi olmaktan çok milli kültür kazandırıcı olmalıdır. İlk mektep muallimleri okuyup yazma öğretmekten çok millileştirmek, harsileştirmek zorundadırlar. Bu mekteplerde Din, Edebiyat, Ahlak, Musiki gibi maneviyat derslerine çok önem verilmelidir. Darülmualiminler her mektepten çok mefkure mektepleridirler.²¹²

Temmuz 1908'den hemen sonra taşrada 30 Darülmualimin birden açılmıştır. Bu kurumların açılışı önceden hazırlanmış bir program dahilinde düşünülmeyeceği için buralara muallimler bulunamadı.²¹³ Bu kurumların öğretim düzeyleri 1914'lere kadar oldukça yüzeyseldi. Fenn-i Terbiye dersi dahi bilinmiyordu. Yukarıda söylenen bütün eleştirilere rağmen, Satı Bey'in yetiştirdiği öğrenciler buralara müdür tayin edilmeye başlanınca buralarda bir canlanma görülmüştür.

Kızlar için Rüşdiyeler'in üstünde öğretim yapan mektepler, Meşrutiyet döneminden sonra kurulabildikleri içindir ki, daha önce Yüksek Öğretmen Mektepleri için kadın öğretmen yetiştirilmesi düşünülmemişti. Fakat Meşrutiyet devrindeki gelişmeler bunu gerektirince İstanbul Kız Öğretmen Mektebi bu dönemde Darülmualimat-ı Aliye adını almış ve Darülmualimin-i Aliye gibi, İptidai, İhzarî ve Aliye adlarıyla üç şubeye ayrılmıştır. Metep paralı ve yatılı olmakla beraber gündüzlü öğrenci de kabul ediyordu. İptidai kısmının öğretim süresi beş yıl idi ve mezunları ilk mekteplere muallime oluyordu. Öğretimi iki yıl olan İhzarî kısmı mezunları ise Darülmualimat-ı İptidaiyeler'e muallime ve İlköğretim Müfettişi oluyorlardı. Ali kısmı ise üç yıldız ve Edebiyat, Riyaziyat şubelerine bölünmüştü. Mezunları orta ve yüksek dereceli mekteplere muallime olarak gidiyorlardı.²¹⁴ Buralardaki öğretmenlerin yaşlı ve çirkin olmasına yine bu dönemden önce olduğu gibi dikkat gösterilmiş, hatta maalesef müdürün dahi mektebe ayak basması yasaklanmıştır. II. Meşrutiyet döneminde kadının eğitiminin önem kazanmasına rağmen, hala bazı olumsuz

211. İsmail Hakkı, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, İstanbul 1927, s.38-39. Adı geçen kitap sadeleştirilmiştir. Bkz. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Talim ve Terbiyede İnkılap*, haz. Rıdvan Canım-Remzi Yavaş Kınal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1995.

212. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Maarif Hakkında Layihalar*, İstanbul 1339, s.86-87.

213. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.659.

214. Unat, *Maarif Düsturu*, s.148 vd.

uygulamaların da olduğu görülmektedir. Bu hususla ilgili olarak devrin eğitimcilerinden Satı şöyle demektedir: "...Vesait-i tedrisiyyesi çoğaltılmak, programlarında daha esaslı tadilat yapılmak suretiyle Darülmualimat hayatında bir tahavvül oldu. Fakat Nezaret yine korkarak hareket ediyordu. Hatta o kadar ki, bu defa bir emirle müdürün dahi Darümuallimat'ın içerisine girmesi birdenbire menolunmuştu. Müdür asıl mektep binasından ayrı dairede, yalnız mektebin mübayaatı ve harici işleri ile meşgul olacaktı. Muallimler de o dairede bulunacaklar, binaya yalnız ders için gireceklerdi. Muallim binanın kapısından girince kendisine bir muassıra refakat ediyordu. Muallim dersinden çıkar çıkmaz yine bu muassıranın kapıya kadar refakatıyla binayı terk ediyordu."²¹⁵

II. Meşrutiyet döneminde ilk ve Ortaöğretim kademelerinde Din ve Ahlak Derslerine programlarında yer verildiği için öğretmen mekteplerinin programlarında da Din Derslerine yer verilmiştir.

Öğretmen mekteplerinde ilk yıllarda görülen ilerlemeler I. Dünya Savaşı sırasında gevşemiş, maddi sıkıntılar başlamış, öğretmen bulunamamış ve birçokları kapanmak zorunda kalmıştır.²¹⁶

Darümuallimin'i medresinin etkisinden kurtarmak, öğretmenin kalitesini yükseltmek için önemli girişimlerde bulunulmuş, müfredat programları yeniden düzenlenmiş, programına Resim ve El-İşleri gibi dersler konmuştur. Öğrencilerin uygulama yapması için mektep içerisinde bir uygulama okulu kurulmuştur. İlk Mektep öğretmenlerinin sayı problemini çözmek için "ehliyetnameli öğretmen"lik²¹⁷ uygulaması getirilmiştir. Yukarıda anlatılan öğretmen mekteplerine ilişkin uygulama ve teşebbüslerin yanısıra, yine bu dönemde öğretmenlik mesleği ve yetiştirilmesi konusunda bazı önemli görüşler de ortaya atılmıştır. Türkiye'yi kutaracak eğitimdir.²¹⁸ Eğitimin öncüsü ise öğretmenlerdir. Öğretmenlik öncelikle eğitimcilik demektir. Eğitimcilik ise bir hünerdir; bir sanattır.²¹⁹ Bu sanatın özel metodları ve kuralları vardır. Öğretmenin bunları bilmesi; bunun sağlanması için de, yetiştirilmeleri sırasında kendilerine kazandırılması gerekmektedir. Öğretmen okullarının tek amacı öğretmen yetiştirmek olmalı ve buna hizmet etmelidir. Köyler için özel biçimde öğretmen yetiştirilmelidir.²²⁰ Öğretmenlik mesliğinin itibarının yükseltilmesi, iyi öğretmen sağ-

215. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.662.

216. Satı, a.g.m., s.664.

217. *Mekatib-i İptidaiyyede Muallimlik ve Muallim Muavinliği İmtihanlarına ve Eyyam-ı Tatiliyyede Küşad Edilecek Derslere Dair Talimatname*, İstanbul 1332, s.8.

218. Hilmi, *Mir'at-ı Maarif*, 8 Safer 1327, s.53.

219. Satı, *Fenn-i Terbiye*, c.I, s.8.

220. İsmail Hakkı, *Maarifte Bir Siyaset*, s.41-42; Aynı yazar, *Maarif Hakkında Layihalar*, c.I, s.87.

lamak için gereklidir.²²¹ Görüldüğü gibi yapılan uygulamalar bazı açılardan eleştirilmiştir, fakat ülkenin içinde bulunduğu savaş şartlarına ve onun getirdiği sosyal ekonomik ve siyasi problemlere rağmen eğitim meseleleri ve bu meseleler içinde yer alan öğretmen yetiştirme meselesi ele alınmış; bunun da ötesinde bir çoğu Cumhuriyet döneminde uygulamaya konan görüşler ortaya konmuştur.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi profesyonel öğretmen tipinin gelişmesi olmuştur. İlk kez olarak toplum içinde muallim bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başladı. Subay, doktor, hakim gibi muallim de bir fennin, sanatın uygulayıcısı olacaktı. Öğretmenin görevi sadece okutmak ve ezberletmek, dayak atmak olmayacaktı. Fikirce, ahlakça, sanat ve hareketlilik açısından yetişecekler model olacak bir eğitimci olacaktı. Elişi, Oyun, Beden Eğitimi, Müzik, yürüyüş okullara ilk kez bu suretle girmeye başladı. Ancak bu tip görev yapan öğretmenler sayı itibariyle Satı Bey'in Fenn-i Terbiyesi'ne göre yetişmiş öğretmenlerden daha çok 1908 İnkılabı'nın özgürleştirdiği tiplerden olanlardı.

Satı Bey'in ıslaha çalıştığı İstanbul Darülmuallimin'in en büyük başarısı, arzu edilen seviyede olması bile, yeni bir eğitim görüşüne sahip öğretmenler yetiştirmiş olmasıdır. "Bu müesseseden yeni görüş ve metodla yetişmiş bir eğitimci neslin Meşrutiyet devrinde memleketin her köşesine yayılarak oradaki meslekdaşlarıyla el ele vermek suretiyle millî eğitim hayatımıza yeni bir ruh verdikleri görülmüştür."²²²

Sonuç olarak, öğretmen yetiştiren mektepler, öğretmen sayısı, genç öğretmen, onun için meslek yayınları da bu dönemin yenilikleri arasındadır. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, Fen dersi öğretmenleri ile Din dersi öğretmenlerinin yetiştirmeleri, hayat görüşleri²²³ bakımından farklı olmaları, orta dereceli mekteplerde öğrencilerin zihni yetenekleri gelişmiş olduğu için, din dersleri okutan öğretmenlerle, Fizik, Kimya gibi müspet bilimler okutan öğretmenlerin sözleri arasındaki çelişkileri görmeye başlamaları²²⁴ ve diğer bazı sebeplerden dolayı bu iki grup arasında istenilen iletişim elde edilememiş, bundan ise zarar gören öğrenciler olmuştur.²²⁵

221. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.659; Muallim Cevdet, "Çocukluk ve Hocalık Hatıraları", *Yeni Nesil*, 7 Temmuz 1337, No.11, s.4.

222. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.34. Bu konuda ayrıca bkz. Süleyman Edip Balkır, *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940)*, İstanbul 1968, s.7.

223. Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, haz: Erdoğan Erüz, İstanbul 1978; s.127-129; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.122-125; Bilgin, s.67.

224. Mehmet Emin (Erişirgil), "Dini, Terbiye, Dini Tedrisat", *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, Mart 1334, No.3, s.13.

225. İttihat ve Terakki Kongresi VIII, *Tanin*, No. 2814, 14 Teşrinievvel 1916, s.1.

F- II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MEDRESELERİN İSLAHI ÇALIŞMALARI

Kuruluşlarından itibaren Doğu İslam uygarlığının yükselmesinde bir çok hizmetler veren, İslam dünyasının altın çağını yegane eğitim kurumu olan medreseler, XVI. yüzyıldan itibaren bozulmağa ve gerilemeye²²⁶ başladılar. İlk defa III. Mehmed devrinde ıslahına çalışılan²²⁷ medrese bir türlü kendisini yenileyemedi yoluna devam etti. Tanzimat'tan itibaren ise idarecilerin yenileşmeyi tamamen Batı örneğinde, medreseye alternatif olarak açılan mekteplerden beklemesi ile medrese iyice kendi haline bırakıldı. Bu da memleket içinde her alanda garip ve anlamsız bir ikiliğe sebep oldu.²²⁸ Ülkenin 600 yıllık örgütleri olan bu kurumlar, kendi hallerine terk edilip, ihmal edildiler; ne ortadan kaldırıldılar, ne de ıslah edildiler.²²⁹ II. Abdülha-

226. Medreselerin gerileyiş sebepleri ileri ilgili olarak bkz. Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*, İstanbul 1286, s.9-10; Mehmet Emin, "Tarihçe-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s.642-652; Kansu, c.I, s.21-26; İhsan Sungu, "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, 1938, c.II, s.410-416; Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.6, 80; Parmaksızoğlu, s.9-10; Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s.3-54; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi*, İstanbul 1974, c.II, s.468 vd; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s.153-281; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s.61 vd; Ergin, c.I-II, s.101-117; Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, s.404 vd; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah yayınları, İstanbul 1983, s.133-154; *Koçi Bey Risalesi*, Sad: Zuhuri Danışman, Ankara 1985, s.50-56; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, s.12-13; Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, Kayseri 1987, s.321-336; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.67-75; Kodaman, s. Griş X; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.67-71.
227. Atay, s.174-175; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.243. Tanzimat'a kadar devam eden ıslah çalışmaları ile ilgili olarak bkz. Atay, s.175-184; Uzunçarşılı, a.g.e., s.241-260.
228. Tanzimat döneminde medrese eğitim-öğretimi ile ilgili olarak bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay: Cavid Baysun, Ankara 1967, c.IV, s.3vd; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat ve Abdulhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 1994, c.XXX, S.2, s.33-36. Tanzimat'ta İlmiye sınıfının ileri gelenlerinden oluşan onbeş kişilik bir grubun hazırladığı bir Rapor bu dönemde medrese ile ilgili tek teşebbüs olarak görünmektedir. "Târik-i Tedrisin Ber Vech-i Atı İslah ve Tavsiyesine İhtiyacın Sebebi Beyanındadır" ismiyle bir Giriş, Sekiz madde ve bir Sonuç'tan oluşan Rapor, 1867 tarihli ve Meşihat makamına sunulmuştur. Bkz. *Beyanu'l-Hak*, "Tedrisat-ı Medarisin İslah ve İntizamına Mukaddime Olmak Üzere 1284 Senesinde Teşekkül Eden Bir Hey'et-i İlmiyye Tarafından Tertib Edilmiş Olan Program", c.I Âded 15, 18 Zilhicce 1326, s.322-324. Raporun değerlendirilmesi konusunda bkz. Ergin, c.I-II, s.106-108; Atay, s.189-195; Nesimi Yazıcı, *Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*, *Diyanet Dergisi*, Ankara 1991, s.XXVII, S.4, s.63-64.
229. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1982, c.XXX, S.1-2, s.59; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s.324; Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, s.62-63.

mid²³⁰ döneminde medreselilerin askerlikten muaf tutulmaları, bu kurumların asker kaçakları ile dolmalarına yol açtı. Bu durum ise, medreselerin bozulmalarını ve öğretim seviyelerinin düşmesini iyice hızlandırdı.²³¹ Yöneticilerin sürekli olarak yeni açtıkları mekteplere önem vermeleri ve medreselerle ilgilenmemeleri sebebiyle, bu kurumlar halkın bilgisizliğinden de yararlanarak taassup ve yalanı artırdılar, kamuoyunu yenilik aleyhine çevirdiler.²³²

Bütün olumsuz gelişmelere rağmen, bir eğitim kurumu olarak medrese, XX. asır Osmanlı toplumunda çok önemli bir etkinliğe sahip idi. Yönetim organlarının bir çoğuna hala medrese çıkışlılar giriyordu. Batı örneğine göre açılan mekteplerde bile medrese çıkışlı birçok öğrenci öğrenim görüyor, öğretmen görev yapıyordu.²³³ İhmal edilmesine rağmen Devletin hala ülke genelinde en yaygın ve en etkili kurumu medreselerdi. Ama ne kadar etkili ve yaygın olurlarsa olsunlar bu kurumların çökmekte oldukları meydanda idi.

1908 İnkılabı'ndan sonra medreselerin ıslahı meselesi gündeme geldi. Meşrutiyet'in ilanı ile bir fikir ve tartışma hürriyetinin doğması, medreselerin ıslahı konusunda da birçok kimsenin fikir ileri sürmelerini sağladı. İslam uygarlığının yükselişinde olduğu gibi, çöküşünde de önderlik etmiş olan bu kurumlar hakkında tüm aydınların söyleyecekleri bir şeyler vardı. Artık medreselerin işe yarar kurumlar olmaktan çıktıkları, medreseler ve medreşe zihniyeti herkesçe, hatta medreselilerce bile eleştiriliyordu. Konuyla ilgilenenler düzeltilmezlerse medreselerin, kendiliğinden silineceklerini ifade ediyorlardı. Bazı kimseler ise, medreselerin ıslah edilemeyeceğini, Fransada'ki Cezvit okulları gibi kapatılmaları gerektiğini çekinmeden ileri sürüyorlardı.²³⁴

Medreselerde, varlıklarını korudukları 600 yıl boyunca en önemli değişimler II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilebilmiştir. Bunun sebebi, yukarıda da kısaca değinildiği üzere bu dönemde fikir özgürlüğünün ver-

230. II. Abdülhamid döneminde medreselerin durumu ile ilgili olarak bkz. Şeyh ali-zade Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, (Basım yeri ve yılı yok), s.1-32. Bu aynı zamanda bu dönemdeki gayr-i resmi bir teşebbüstür. Ayrıca bkz. Yazıcı, "Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı", *Diyanet İlmî Dergi*, s.36-37.

231. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi*, c.II, s.468; Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", s.60; Yazıcı, "Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı", s.36-37.

232. Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", s.59.

233. Satı, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, s.657; Kansu, c.I, s.157-158; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri*, s.55.

234. Hemedanizade Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, İstanbul 1325; Eşref Efendizade Şevketi, *Medaris-i İslamiye Islahat Programı*, İstanbul 1329; Mustafa Safvet, "Talebelerin Medreselerden Şikayeti. Medreselerimiz Hala Bir Yoluna Konmadı", *Sebilürreşad*, c.2-9, Aded 29-211, 7 Şevval 1330-6 Eylül 1328, s.53-54; Abidullah, "Medreselerimizin Islahı", *Yeni Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 18 Haziran 1909, s.2-3. Ayrıca bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", s.60-61; Atay, s.214-231; M. Şevki Aydın, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Öğretimi-Genel Manzarası", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, Kayseri 1989, s.293-294.

diği bir hava ile medreselerle ilgili islahat düşünceleri ve çözüm arayışlarının başın-yayında sıkça tartışılması ve medreselerle ilgili olarak herkes, kendi tesbitlerine göre bozulduğunu gördüğü veya eksikliğini duyduğu medrese kavramı²³⁵, medresenin kuruluş sistemi,²³⁶ medrese kayıt-kabul,²³⁷ medrese öğretim programları,²³⁸ öğretim metodu,²³⁹ ders kitapları,²⁴⁰ sınavlar²⁴¹, medreseden çıkış sonrası haklar²⁴², medrese öğrencileri²⁴³ ve müderrisleri²⁴⁴ gibi bazı hususlarda değişiklikler getirilmesini isti-

235. Ziya Gökalp, "Medreseler", *Makaleler I*, Haz: Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1976, s.81; Hilmi (Gürünlü), "İslah-ı Medaris Hakkında Bir Mütala'a", *Sırat-ı Müstakim*, c. III, aded 65, 19 Zilkade 327-19 Teşrinisani 325, s.200-204; Halim Sabit (Kazanlı), "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Aded 124, 17 Muharrem-5 Kanunısani 326, s.324-336; Ahmed Zaid, "İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Aded 128, 16 Safer-3 Şubat 326, s.390-392. Ayrıca bkz. Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", s.61-62; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993 (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), s.22-30.
236. Şevketi, *Medaris-i İslamiyye*, s.17, 19, 60-63. Ayrıca bkz. Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", s.62-63.
237. "İslah-ı Tedris Hakkında", *Beyanü'l-Hak*, Aded 13, 4 Zilhicce 1326, s.274-276; (Gürünlü) Hilmi, "İslah-ı Medaris Hakkında Bir Mütala'a", *Sırat-ı Müstakim*, s.202; Ahmed Zaid, "İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırat-ı Müstakim*, s.391; Şevketi, s.31,35; Müftizade Mehmet Es'ad, "İstanbul Medreseleri", *Sebilurreşad*, c.XXI, Aded 540-541, 6 1339, s.160-163; Müftizade Mehmed Es'ad, "İstanbul Medreseleri II", *Sebilurreşad*, c.XXI, aded 542-543, 7 1339, s.174-177. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.63; Zengin, s.117-120.
238. Mustafa Safvet, "Medreselerimiz", *Beyanü'l-Hak*, Aded 89, 17 Zilhicce 1326, s.1678-1680; (Gürünlü) Hilmi, "İslah-ı Medaris Hakkında Bir Mütala'a", *Sırat-ı Müstakim*, s.201-203; Ahmed Zaid, "İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırat-ı Müstakim*, s.390-391; (Kazanlı) Halim Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, s.335-336; Şevketi, 8-15, 55-65; M. Salih Vecdi, "Medreselerin Avamî-i İnhitatından Rağbetsizlik (Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriyye)", *Sebilurreşad*, c.XII, Aded 287, 2 1329, s.12-13; Gökalp, "Medreseler", s.81. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.63-67; Zengin, s.44-65.
239. Şevketi, s.29,43; (Kazanlı) Halim Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, s.328; Ahmet Vasfi, "Mesalik-i İlmiyye", *Sebilurreşad*, Aded 243, 2 Cemaziyelahir 1331, s.146; Gökalp, "Medreseler", s.82. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.67; Zengin, s.70-77.
240. "Tedrisat-ı Medarisin", *Beyanü'l-Hak*, s.322; (Kazanlı) Halim Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", s.328; Haşim, "Terbiye ve Talim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriye: İslah-ı Medaris ve Esbab-ı İnhitatımız", *Sebilurreşad*, c.X, Aded 254, 7 1329, s.321-322; Gökalp, "Medreseler", s.82. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s. 67-69; Zengin, s.78-82.
241. Mehmet Fatih, "Tedrisat ve Medaristen", *Beyanü'l-Hak*, Aded 16, 25 Zilhicce 1326, s.360-361; (Gürünlü) Hilmi, "İslah-ı Medaris Hakkında Bir Mütala'a", *Sırat-ı Müstakim*, s. 202; Mustafa Safvet, "Rüüs İntihani", *Beyanü'l-Hak*, Aded 117, 6 Recep 1328, s.2139-2141; Şevketi, s.32, 36-37. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.69-70; Zengin, s.89-95.
242. (Gürünlü) Hilmi, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, s.200, 204; Ahmet Zaid, "İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırat-ı Müstakim*, s.391; Şevketi, s.32-35. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.70-71; Zengin, s.131-134.
243. Şevketi, s.38-40; Ethem Ruhi, "Terbiye ve Talim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriye: Dertlerimiz-Cercilik", *Sebilurreşad*, c.X, Aded 248, 5 1329, s.230-232. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.71-72.
244. (Gürünlü) Hilmi, "İslah-ı Medaris münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, s.204; Şev-

yorlardı. Diğer taraftan İttihat ve Terakki'nin Türkçülük, Batıcılık ve İslamlığı uzlaştıran bir siyasi anlayışı öngörmesi, medreseye karşı tutumlarında da değişme getirmiştir. Ayrıca bu, Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyebilecek bir güce erişmesi olarak da yorumlanabilir. İşte bütün bunların sonunda medreselerdeki ilk resmi düzenleme, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi²⁴⁵ zamanında Şubat 1910 tarihli *Medaris-i İlmiye Nizamnamesi*²⁴⁶ ile gerçekleşmiştir. Gerçi bu nizamnamenin yayınlandığı tarihten önce medreselerin ıslahı konusunda her ne kadar hazırlıklar başlamış, hatta medreselerin birtakım kısımlara ayrılması ve ders programları dahi hazırlanmış ve bazı medreselerde de uygulanmaya koyulmuşsa da²⁴⁷ bunlar müderrisler için ödenek ayrılması²⁴⁸, programa yeni ilave olunan derslerin öğretiminde gerekli alt yapının hazırlanmaması, bina meselesi²⁴⁹ gibi nedenlerden dolayı dar kapsamlı çalışmalar olarak kalmıştır. Ancak medreselerin ıslahına yönelik bu faaliyetler, medreselerin düzeltilmesi konusundaki genel isteği göstermesi, ıslahata bir başlangıç ve ileriye yönelik ilk adımlar olmaları açısından önemlidir.²⁵⁰

Genelde günümüzde din görevlisi diye isimlendirdiğimiz kadrolarla, kendilerine müderris, ders-i am ve kısmen de kütüphanelere, vakıflara memur yetiştiren kurumlar halini almış olan medreselerle²⁵¹ ilgili bu nizamname ve bu dönemde medreseler konusunda yapılan diğer ıslah çalışmaları ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Çünkü bu araştırma II. meşrutiyet'teki genel eğitim-öğretim içinde din eğitim-öğretiminin yerinin ne olduğunu genel hatlarıyla belirlemeye çalışmak ve Cumhuriyet dönemi öncesindeki gelişmelerin ne kadarının daha önce tartışıldığı, uygulamaya koyulduğu ve bunların Cumhuriyet dönemine ne şekilde intikal ettiği veya etkilediğine bir zemin hazırlamaktır.

a- Medaris-i İlmiye Nizamnamesi

Medaris-i İlmiye Nizamnamesi; Medarisin Suret-i İdaresi, Talebenin Keyfiyet-i Talim ve İmtihani ve Müteferrikat olmak üzere üç bölüm ha-

keti, 42-44, 54-56; "İtiraf ve İshad (Beyazıt Dersiam Müderrisleri)", *Sebilurresad*, c.2-9, Aded 51-233, 2 1328, s.429-430. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.72-73; Zengin, s.96-117.

245. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi hakkında bkz. Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s.230-232.

246. "Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", *Düstur*, II/2, s.127-138; *Beyanü'l-Hak*, S.64, 5 Cemaziyelahir 1328, s.1285-1288; *Beyanü'l-Hak*, S.65; 12 Cemaziyelahir 1328, s.1300-1303

247. H. "Medresetü'l-Vaizin (Terbiye ve Talim)", *Sebilurresad*, c.XI, Adet 273, 11 1329, s.194-195; "Medreselerimiz", *Beyanü'l-Hak*, Aded 51, 2 Rebiülevvel 1328, s.1078-1080. Ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.77.

248. Ergün, a.g.m., s.80-81.

249. Ergin, c.I-II, s.122.

250. (Kazanlı) Halim Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, s.324-336. Bu konuda ayrıca bkz. "Hayat-ı İlmiyye ve İlk Hatve-i Cuyane", *Beyanü'l-Hak*, Aded 47, 4 Safer 1328, s. 11-13; Ergin, c.I-II, s.121.

251. Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", s.66; Zengin, s.137.

linde 48 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci kısmı medreselerin idaresi ve müderrislerin vazifeleri ile ilgili hükümleri ihtiva ediyor. Buna göre, İstanbul'da ve taşrada bulunan her medresenin birer tasdikli defteri olacak, bu defterin baş tarafına medresenin adı, vakıfı, vakıf şartları ve ne çeşit vakıflardan olduğu yazılacaktı. Müderris, medresede görevli bulunanlar ve öğrenciler bu deftere kaydedilecekti.²⁵²

Nizamnamede müderrislerde bulunması gereken vasıflara da yer verilmiştir. Bunun sebebi şu olabilir; medreseler yapı olarak sadece öğrenime özgü olmayıp özellikle öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı birer kampüs gibiydiler. Bu sebeple, "Müderrislerin müceyyiz ders-i amlardan ve ahval-i medaris ve talebeye vakıf erbab-ı ehliyetten..." olması, bugünkü tabirle icazet verme yetkisine sahip ders-i amlardan ve öğrenci psikolojisinden anlayan, aynı zamanda medrese hayatını tanıma vasfına sahip kişiler olmaları aranmaktaydı.²⁵³ Boşalan öğrenci odalarını vakfiye şartlarına göre, yararlanma hakkı olan yeni öğrencilere verme görevi de müderrislere verilmişti.²⁵⁴ Müderris medrese yönetiminde geniş yetki sahibi idi. Kendisine "bevvab" denilen görevliler ve "kemer" adı verilen öğrenci temsilcilerinin görevlerini düzenleyen kurullar yardım edeceklerdi.²⁵⁵ Medreseye öğrenci olarak kabul için yaş sınırı 15-30 idi.²⁵⁶ Ayrıca, medreseye öğrenci olabilmek için bir "mektéb şehadetnamesi" veya "o derecede olmak üzere bir ehliyetname" gösterilmesi gerekiyordu.²⁵⁷ Eğer aday, bu belgelere sahip değilse, şehadetname ve ehliyetname yerine geçmek üzere Kur'an-ı Kerim okuma ve İlmihal bilgisini ölçmekten ibaret olan bir "kabul imtihanı"ndan geçirilecekti. Yine aday, askerlik yaşına yaklaşmış ise, kendisinde Türki, Arabi, Kıraat, İlm-i Hesap ile Sarf ve Nahiv gibi konularda da bilgi aranacaktı. Yaş sınırları bakımından, özel durumlara göre bazı hafifletici kurallar da getirilmişti.²⁵⁸ Medrese odalarının nasıl tahsis edileceği ve kullanılacağı da ayrıntılı olarak düzenlenmişti.²⁵⁹

Medresede öğretim süresi 12 sene idi ve her ders yılı 9 ay olacaktı. Recep ayının başından Şevval'in onbeşine kadar medreseler tatil edilecekti. Ayrıca, Kurban Bayramı sırasında on gün, hasat zamanında da bir ay kadar tatil yapılacaktı. Cuma hariç haftada altı gün, sabah üçer ders yapılacak, ayrıca eskiden olduğu gibi, sabah-akşam cami derslerine devam edilecekti. Yeni konulan dersler öğleden önce ve sonra uygun saatlerde

252. Düstur, II/2, s.128-129, madde: 1-4.

253. Düstur, II/2, s.129, madde:5.

254. Düstur, II/2, s.129, madde:8-9.

255. Düstur, II/2, s.129, madde:6.

256. Düstur, II/2, s.130, madde: 14.

257. Düstur, II/2, s.130, madde: 15.

258. Düstur, II/2, s.130-131, madde: 16.

259. Düstur, II/2, s131-132, madde:17-24.

yapılacaktı.²⁶⁰ Medrese programına geleneksel derslerin yanına Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Kozmografya gibi yeni dersler de eklenmişti.²⁶¹ Genel tatilin hemen öncesinde o yıl görülen ulum ve fünun derslerinden imtihanları yapılacaktı ve başarılanlara “terfi-i sınıf eylediklerini” gösterir bir tasdikname verilecekti. Bu imtihanlarda iki dersten başarı gösteremeyen talebe sınıfta kalmış olacaktı. Üç yıl arka arkaya sınıfta kalan öğrencinin ise kaydı silinecekti.²⁶²

Nizamnamenin ikinci bölüm ikinci kısmında müderrislik, selatin camileri imamlığı, müftülük, alay müftülüğü ve tabur imamlığı imtihanlarının nasıl yapılacağı da düzenlenmiştir.²⁶³ Ayrıca huzur derslerine çıkacak müderrislerin seçimi, medreselerin vakfiye şartlarının gözönüne alınarak görevlerin verilmesi, öğrencilerin askerliklerinin tecili konularına ilişkin hususlar da nizamnamede en son maddede yer almıştır.²⁶⁴ Bu, medrese öğrencilerinin artık askerlikten muaf tutulmadıklarını göstermektedir.

II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında hazırlanan bu nizamname genel olarak incelendiği zaman, getirilen yenilik ve düzenlemeler arasında en önemlilerinin; mezunlarının daha yeterli elemanlar olarak hayata hazırlanmalarını²⁶⁵ sağlamak amacıyla programlara daha önce medreselerde öğretimi yapılmayan bir kısım fen dersleri de ilave edilmiştir. Medrese ile ilgili dökümanların düzenli tutulması ve bütün bilgilerin dosyalama sistemi içerisinde elde bulundurulması temin edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında talebelerin medreselere kabul şartları ve öğrenimleri sırasında da bazı imtihanlara tabi tutulmaları, mezunlarının hangi görevlere ne gibi sınavlardan sonra girebileceklerinin nizamnamede düzenlenmesi de önemli bir yeniliktir. Fakat medreselerin kuruluş yapıları ve idari teşkilatı konusunda göze çarpan belirgin bir yenilik görülmemektedir.

1910 tarihli nizamnamede belirlenen program tatbik edilmiş ve faydası görülmüş müdür? Program kaç medresede uygulanmıştır? Bu kadar derse nasıl hoca bulunmuştur? Para nereden temin edilmiştir? gibi soruların cevapları belli değildir.²⁶⁶ Bu nizamname ile medreselerin büyük bir

260. Düstur, II/2, s.133, madde: 29-31.

261. Programlar için bkz. Düstur, II/2, s.134-135, madde: 31. maddeye ekli cedvel.

262. Düstur, II/2, s.135-136, madde:32-36.

263. Düstur, II/2, s.136, madde:37-42.

264. Düstur, II/2, s.136-138, madde:43-48.

265. Yazıcı, a.g.m., s.66.

266. Tanin Gazetesi 1911 tarihinde konu ile ilgili bizzat medrese öğrenci ve öğretmenlerinden aldığı bir seri yazıyı yayınlamıştır. Bu yazılarda medreselerin mevcut durumları yapılan ıslahatın sonuçları ve kaldırılmasından veya yeni bir ıslahın nasıl olması gerektiğine kadar birçok fikirlere rastlamak mümkündür. Mesela bkz. “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No.848, 13 Kanunisanı Efrenci 1911, s.1; “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No.849, 14 Kanunisanı 1911, s.1; Dersiamlardan Halil Nasuhi, “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No.850, 15 Kanunisanı 1911, s.3; Bursa Cami-i Kebir Mücazlarından Ahmed Feyzi, “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No.851, 16 Kanunisanı Efrenci 1911, s.3; “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No. 853, 18 Kanunisanı Efrenci 1911, s.3; “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No. 856, 21 Kanunisanı Efrenci 1911, s.1; “İslah-ı Medaris”, *Tanin*, No. 861, 26 Kanunisanı Efrenci 1911, s.1.

atılım gerçekleştirmedikleri de doğrudur. Fakat, hiç yararı olmamıştır demek de yanlış olur. Bu nizamname ile zaten ıslahı gündemde olan medrese ıslahatı iyice kamuoyunun gündemini oluşturmuş, daha sonra yapılacak ara bir zemin hazırlanmış ve esaslı bir ıslahatın da temeli oluşturulmuş denilebilir.²⁶⁷

b- İslah-ı Medaris Nizamnamesi

II. Meşrutiyet döneminde Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi'nden sonra medreselerle ilgili devam eden düzenleme ve iyileştirme gayretlerinin²⁶⁸ en önemlisi ve kalıcısı Şer'îye ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi²⁶⁹ zamanında Ekim 1914 tarihinde hazırlanan *İslah-ı Medaris Nizamnamesi*²⁷⁰ dir. Bu nizamname ile bütün İstanbul medreseleri *Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi* adı altında tek medrese olarak orta ve yüksek derecelere ayrılmıştır²⁷¹. Nizamname, Merkeze Ait Kısım, Müderrisin, Talebe ve Suret-i İdare başlıkları altında 24 maddeden oluşmaktadır. Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi, Tali ve Ali kısımlara ayrılmakta ve Tali Kısım da kendi içerisinde birinci ve ikinci kısımlara ayrılıyordu. Tali Kısım, Kısım-ı Evvel ve Kısım-ı Sani'nin her bölümü dörder yıl olmak üzere toplam sekiz yıldır. Ali Kısım da dört yıldır. Böylece öğretim süresi daha önce Nizamnamenin esbab-ı mücibesinde belirtildiği üzere ulum-ı Aliye ve Aliye'nin hakkıyla öğrenilebilmesi için²⁷² oniki senede tamamlanmak üzere oniki sınıf olarak tesbit edilmişti. Her sınıfın da dört şubesi vardı.²⁷³ Tali kısımlara 2080 öğrenci kabul edilecek, sınıflar 260, herbir şube de 65 öğrenciden teşkil edilecekti.²⁷⁴ Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin her kısmında birer tane Müdür-i Umumi, sınıf şubelerinde de birer müdür bulunacak ve bunlar aşamalı bir sırayla bir üsttekinde ve müdür-i umumiler de Meşihat'a bağlı Ders Vekaleti'ne bağlı olacaklardı.²⁷⁵ Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde öğretimi yapılacak dersler de Nizamnamedeki cedvelde gösterilmektedir.²⁷⁶ Elde edilecek sonuçlara

267. Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi'nin çeşitli yorumları ve niçin başarılı olunamadığı hususlarında bkz. Ergin, c.I-II, s.124; Ergün, a.g.m., s.81-84; Yazıcı, a.g.m., s.70; Zengin, s.141-142.

268. Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi'nden sonraki çalışmalar için bkz. Unat, *Türkiye Eğitimi sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, s.80 vd; Yazıcı, a.g.m., s.74-75.

269. Hayri Efendi hakkında bkz. *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul 1334, s.636-641; Altınsu, s.243-249.

270. "İslah-ı Medaris Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.1325-1330; *İlmiyye Salnamesi*, s.657-660; "İslah-ı Medaris Nüsha-ı Fevkaladesi", *Ceride-i İlmiyye*, 20 Zilkade 1332, s.249-252. Ayrıca bkz. "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi", *Tanin*, No. 2090, 17 Teşrinievvel Efrenci 1914, s.3.

271. *Düstur*, II/6, s.1325, madde:1-2.

272. Yazıcı, a.g.m., s.75.

273. *Düstur*, II/6, s.1325, madde:2.

274. *Düstur*, II/6, s.1325, madde:3.

275. *Düstur*, II/6, s.1325, madde:4.

276. *Düstur*, II/6, s.1325, madde:5.

277. Öğretimi yapılacak dersler için bkz. *Düstur*, II/6, s.1329-1330.

göre derslerin artırılması veya değiştirilmesi, Meşihat makamının medrese müdür ve muallimlerinden seçeceği en az otuz kişiden oluşacak bir Encümen-i Mahsus'da Ders Vekili'nin gözetiminde yapılabilecekti. Nizamnamedeki program cedveli incelenecek olursa geleneksel derslerin yanına 1910 Nizamnamesine göre, birçok fen ve kültür derslerinin ilave edildiği görülür. Medresenin Tali Kısımları Cumhuriyet döneminde açılacak olan İmam-Hatip Okulları'nın programını Ali Kısım ise Darülfünun bünyesinde açılmış olan İlahiyat Fakültesi'nin müfredat programını anımsatmaktadır. Fakat, Maarif'e değil, Meşihat'a bağlanma sürecindedir.

Daru'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'nin ilk sınıfına yeni öğrenci alınabilmesi için, bu öğrencilerin altı yıllık öğrenim görmüş olmaları şartı aranacaktı.²⁷⁸ Tali Kısımları bitirenlere "şehadetname", Ali Kısım bitiren öğrencilere ise, Meşihatça tasdikli "İcazetname" verilecek ve icazetname alanlar müderris ünvanını kazanacak, İstanbul Ruus-i Hümayunu'na nail olacaklardı.²⁷⁹ Demek oluyor ki, oniki yıllık öğrenimi bitirenler doktora öğrenimini de tamamlamış olacaklardı.

Müderrislerin verecekleri dersler ihtisaslarına göre ayarlanmış, fen derslerini vermek üzere medrese dışında öğretmenler görevlendirilmişti. Görevlendirilen müderrislerin ücretlerinde de iyileştirme yapılmıştı.²⁸⁰ Bu nizamname, yalnızca Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'ni düzenlemekte, diğer medreseler için bir talimatname çıkarılacağı belirtilmemiştir.²⁸¹ Nizamname, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'nin Ali Kısım üstünde ayrıca bu medreseyi bitirenler veya dışarıdan imtihan vererek bu seviyeye geldiğini isbat edenler için de ihtisas yapma imkanını sağlayacak olan Medresetü'l-Mütehassisin'e de yer vermektedir.²⁸² Aşağıda ilgili kısımda incelendiği için burada bu konuda daha fazla bilgi verilmemiştir.

1914 tarihli Nizamname incelendiğinde görülecektir ki, 1910 tarihinde hazırlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nin, alınan kararlar, edinen tecrübeler çerçevesinde değiştirilebileceği²⁸³ ifadesinin bir sonucu olarak daha geliştirilmiş bir şekli olduğu görülür. İki nizamname karşılaştırıldığında ise, 1914 nizamnamesi ile özellikle ders programlarının yanısıra medresenin kuruluş yapısında da önemli yenilikler getirdiği görülür. Medreseler çeşitli kısımlara ayrılmış, belirli alanlarda uzmanlaşacaklar için bir ihtisas medresesi açılması öngörülmüştür. Yine okutulacak program oldukça ayrıntılı düzenlenmiştir. Her dersin her sınıfta haftada kaç

278. Düstur, II/6, s.1326-1327, madde:10.

279. Düstur, II/6, s.1327, madde:13. Ali kısmı bitirenlerin İstanbul Ruusu'na nail olmaları esası Eylül 1916'da kaldırılmıştır. Bkz. Yazıcı, a.g.m., s.77'deki 34. dipnot.

280. Düstur, II/6, s.1326, madde:8-9.

281. Düstur, II/6, s.1328, madde:18.

282. Düstur, II/6, s.1328, madde: 19-21.

283. "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi", Düstur, II/2, s.137, madde:46.

saat okutulacağı ve nizamnamedeki hükümlerin uygulanmasına da açıklık getirmek amacıyla daha sonra bir talimatname hazırlanmıştır.²⁸⁴ Bu talimatnameye göre eskisi gibi programda dersler kitap adlarına göre değil, ihtiva ettiği bilimlerin adlarına göre tesbit edilmiştir. İslah-ı Medaris Nizamnamesi bu düzenlemelerle geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yenilikler getirmiştir. Hayri Efendi Nizamname ile ara sıra ortaya çıkan Evkaf-Meşihat çatışmasını Nizamnamenin 14. maddesi ile bir uzlaşma içerisine sokmaktadır. Ancak, daha sonraları Meşihat'a bağlı Ders Vekaleti'nden başka bir de Evkaf'a bağlı Müessesat-ı İlmiyye Müdürlüğü'nün bulunması medreseler alanında Maarif-Meşihat-Evkaf üçlü çekişmesini de beraberinde getirmektedir.²⁸⁵

1914 tarihli Nizamname ile medresenin bir ölçüde bağlı oldukları makam hariç tutulursa mektepleşmeye başladığı kabul edilebilir. Yukarıda da söylenildiği üzere bu, Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyecek duruma geldiğinin de bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

c- Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun

II. Meşrutiyet döneminde medreselerle ilgili son düzenleme Şeyhülislamlık makamına ikinci kez atanan Musa Kazım Efendi'nin zamanında yayınlanan "*Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun*"²⁸⁶ ile gerçekleştirilmiştir. Musa Kazım Efendi bu Kanun'dan önce 1914 tarihli İslah-ı Medaris Nizamnamesinin 13. maddesindeki "...İcazetname alanlar müderrislik ünvanını ihraz ederek İstanbul Ruus-ı Hümayununa nail olurlar" ifadesini kaldırdı.²⁸⁷ Böylece medresenin Ali Kısmı'ndan icazetname almakla müderris ünvanı alınamıyacaktı. Bu, medrese öğreniminin doktoraya değil lisans öğrenimine eşit olduğu anlamına gelir.

284. *Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi Nizamname Ders Cedveli Suret-i Tedris Kitapları ve Talimatname*, İstanbul 1330, s.24-35; "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi Hey'eti-i Teftişiyesine Mahsus Talimatname", *Ceride-i İlmiyye*, Sene 2, aded 12, Cemaziyelahir 1333, s.713-715.

285. Bu konuda bkz. Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yayıncılık, İstanbul 1985, c.II, s.506-507.

286. "Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun", *Düstur*, II/9, s.598-600. Medreselerin tekrar ıslah edileceği haberi yayılınca bunun isabetli olacağı çünkü, yapılanların yeterli olmadığı, hala Halebi ve Mülteka okunarak icazetname alındığı, diyanet-i ahlakiye ve içtimaiyeye dair birşey öğretilmediği gibi, hayatta başarı için zaruri olan fenlerin basit bilgilerinin dahi medreselerde okutulmadığı, ve medrese programın iyi alimler yetişebilmesi için yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair haberlere zamanın basınında sık sık rastlamak mümkündür. Mesela bkz. M. Şemseddin, "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, No.7051, 18 Eylül 1916. Yine medrese programları düzenlenirken dikkat edilmesi gerektiği söylenen hususlardan birisi de hür düşünebilen alimlerin yetişebilmesine imkan vermesidir. Bkz. M. Şemseddin, "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, No.7042, 21 Zilkade 1334-19 Eylül Efrenci 1916.

287. Yazıcı, a.g.m., s.91.

Yeni kanunla yapılan değişiklik özde değil, şekilde bir değişikliği yansıtmaktadır. Kanunun birinci maddesi memleketteki bütün medreseleri Meşihata bağlamış ve gerek görülen yerlerde medrese tesisi görevini sadece kendisi üstlenmişti.²⁸⁸ Daha sonra ise, 1914 islahatı, "İstanbul şehri dahilinde bulunan medaris-i ilmiyye Darü'l-Hilafeti'l-İlmiyye Medresesi namı altında birleştirilmiştir"²⁸⁹ ifadesi ile daha kesin bir şekilde tekrarlanmıştır. Kanun 1914 Nizamnamesinin aksine "kısım" adlarını değiştirerek geleneksel medreseler için kullanılan terimlere yer vermiştir. Medrese "İbtida-i Hariç", "İbtida-i Dahil" ve "Sahn" olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Ayrıca bu kısımların üzerinde Medresefül Müttehassisin'in karşılığı olarak "Medrese-i Süleymaniye" yer alıyordu.²⁹⁰

Bütün kısımların öğrenim süreleri üçer yıl olarak tesbit ediliyordu. Ders programları ve taşra medreselerinin bu üç derece esas alınarak düzenlenmeleri ise Makam-ı Meşihat'a bırakılıyordu. İlk yıl için İstanbul'da yatılı medrese öğrenci sayısı 1350 ile sınırlandırılmış ve sınıflardaki öğrenci sayısı 50'ye indirilmiştir. Medrese-i Süleymaniye'de Tefsir ve Hadis, Fıkıh, Kelam ve Hikmet, Edebiyat şubeleri bulunacak. Meşihat makamı gerekli gördüğü takdirde başka şubeler açılabilirdi. Buralarda her şubenin öğrenci sayısı 60 ile sınırlandırılmıştı.²⁹¹

Öğretim üyelerinin mali hakları kanunla düzenlenmiş, öğrencilerin yiyecekleri Evkaf, giyecekleri Maliye hazinesince karşılanacak ayrıca Maliye hazinesinden öğrencilere 150 kuruş aylık verilecekti.²⁹² Kanunda taşra medreseleri öğrencilerinden söz edilmediğine göre bunların herhalde durumu Vakfiyelere ve Evkaf Nezareti mevzuatına bırakılmıştı.

Medrese-i Süleymaniye'den mezun olanlara İcazetname ve İstanbul Ruus-ı Hümayunu, Sahn'dan mezun olanlara Ehliyetname ile Taşra Ruus-ı Hümayunu, İbtida-ı Hariç ve Dahil'den mezun olanlara da derecesine göre sadece Elhiyetname verilecekti.²⁹³ 1914 Nizamnamesi'nde mezunların görev alacakları alanlar çok açık bir şekilde belirtilmemişken, burada Darü'l-Hilafeti'l-Aliye taşra medreselerinin yönetim şekilleri ve mezunlarının elde edecekleri haklar ve kanunun nasıl yürütüleceği daha sonra çıkarılacak nizamnamelerle esaslara bağlanacaktı.²⁹⁴ Ancak, medreselerin artık günümüz din görevlilerini yetiştiren birer kurum haline geldikleri belli idi. Nitekim bu; Ekim 1917 tarihli "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamname"²⁹⁵ ile açıklığa kavuşturulmuştur.

288. Düstur, II/9, s.598, madde:1.

289. Düstur, II/9, s.598, madde:2.

290. Düstur, II/9, s.598, madde:3.

291. Düstur, II/9, s.598-599, madde:4-7.

292. Düstur, II/9, s.599, madde: 8-11.

293. Düstur, II/9, s.599-600, madde:12.

294. Düstur, II/9, s.600, madde: 14.

295. "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamname", Düstur, II/9, s.745-753.

Bu nizamname ile daha önceki kanunla düzenlenen yeniliklere bir açıklık getirilmiş, öncekine göre daha fazla geliştirilmiş ve düzeltilmiştir. Nizamnamenin maddelerini burada tahlile girişmek araştırmanın sınırını çok fazla aşacağı için 1914 Nizamnamesi'nden farklı olan yönlerine değinilerek verilmeye çalışıldı. İlk önce bu ıslahat belirtildiği üzere medreselerin kısımlarına verilen adların değiştirilmesinde olduğu gibi esasta değil, şekilde bir değişiklik getirmiştir. Fakat daha önceki ıslahat tecrübesinin bir sonucu olarak bazı yenilikler de getirmemiş değildir. Mesela, medreselerin kuruluşu hususunda getirilen bir yenilik olarak, medrese öğretiminin ilk aşamasına hazırlık sınıflarının konulmasının hükme bağlanmasıdır.²⁹⁶ Yine medreselerin idaresi konusunda da memlekette yeni medreseler tesis hakkının ve bütün medreselerin idaresinin tamamen Meşihat'a ait olduğu hükmü getirilmiş, böylece medreselerde idari açıdan bir birliğin sağlanması yoluna gidilmiştir. Fakat bu, memleketteki Maarif-Evkaf-Meşihat üçlemine halletmeye yetmemiştir. Diğer bir yenilik olarak ise, taşrada Darül-Hilafetil-Aliye Medresesi tarzında medreselerin kurulmasının kararlaştırılmasıdır.²⁹⁷ Bir diğeri ise, Medrese-i Süleymaniye idaresinde müderrislerden kurulu bir meclise yetki verilmesinin öngörülmesidir.²⁹⁸ Aynı zamanda Osmanlı Devleti zamanında yapılan medreseler konusundaki son ıslahat hareketi olması açısından da önemlidir.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı çalışmaları ile ilgili olarak burada geniş bir tahlil yapılmamıştır. Çünkü, belirtildiği üzere araştırmanın esas hedefi de bu değildir. Ancak, bazı hususları belirtmekte de fayda vardır. Birincisi, özellikle Tanzimat'ta etkisini daha da hissettirmeye başlayan Batılılaşmanın bir sonucu olarak idarecilerin Batı tarzında açılmaya başlanan mektep lehine medreseye gereken önemin verilmemesidir. Özellikle, II. Abdülhamid döneminde medreselerden sınavların kaldırılmasının sonucu olarak medrese asker kaçakları ile doldu. Medrese de okutulan kitaplar yüzyıllar öncesinin kitapları idi. Öğretim metodu adına en ufak birşey izlenmiyordu. Bu hususta müderrisin kendi kabiliyeti ön planda idi. Avrupa medeniyetinin esasları olan çağdaş doğa bilimleri medreselerde hiç okutulmuyordu. Çoğu müderrisler bu işi boş zamanlarındaki bir meşguliyet olarak yapıyorlardı. Öğrencilerin durumu ise daha perişan bir halde idi. Fakat yine de memleketin en önemli kurumu olan medrese II. Meşrutiyet döneminde önceki dönemlerin aksine hakkında anlatılan olumsuzluklardan dolayı ıslahı veya kapatılması istenen ve bu hususlarda hakkında en çok konuşulan ve yazılan konu haline gelmişti.²⁹⁹

İkincisi, anlatılanların bir sonucu olarak medresede ıslah çalışmaları yapıldı. Böylece, Osmanlı Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar Dev-

296. Düstur, II/9, s.748, madde:20.

297. Düstur, II/9, s.747, madde:16-19.

298. Düstur, II/9, s.747, madde:5.

299. Mesela bkz. Abdullah Cevdet, "Tekmile", s.717., (R(einhard) Dozy, *Tarih-i İslamiyet (Essai Sur L'Histoire De L'Islamisme)* çev. Doktor Abdullah Cevdet, Kütüphane-i İçtihad Aded 15, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908 içinde); Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiye*, 2. Baskı, Yeni Osmanlı Matbaa ve

letin en önemli eğitim-öğretim kurumu olan medreseler, en köklü ıslahat ve düzenlemeye bu dönemde uğramıştır.

Üçüncüsü yapılan ıslahatlarda eleştirilen hususlar düzeltilmeye çalışıldı. Her teşebbüste bir öncekinden daha iyi bir düzenleme getirilmeye çalışıldı. Ancak Devletin tek ıslahı gereken kurumu medrese değildi. Hemen hemen bütün devlet yapısında genelde bir çökme var idi. Bu hususlarda da ıslahat yapılmaya çalışılıyordu. Bütün bunlar para gerektiriyordu. Diğer taraftan, Balkan Savaşı ve nihayet I. Dünya Harbi yapılan ıslahatın tam olarak gerçekleşmesine engel oluyordu. Çünkü, mezunların yapılan ıslahata göre yetişip yetişmedikleri, ıslahatın faydalı olup olmadığı dahi anlaşılmasınan cepheye gittikleri görülür.

Dördüncüsü, medrese artık eskisi gibi devletin bütün ihtiyaç duyduğu elemanı yetiştiren bir kurum değil, bilakis günümüz din görevlileri diye adlandırdığımız meslek erbabını yetiştiren kurumlar haline gelmişlerdir. Hatta en önemlisi vazifesi olan kadı yetiştirme görevini bile kaybetmişti. Fakat onun bu durumunun farkına varması artık din görevlisi olarak yetişeceklerde bulunması gereken vasıflara göre eleman yetiştirecek programlar yapmasını, bununla ilgili yeni medreseler açmasını sağlamıştır. Bir anlamda Cumhuriyet döneminde daha radikal bir şekilde yapılan ıslahatın temeli oluşturulmuştur.

Beşincisi Tanzimat'tan beri devam eden ikiliğin bu dönemde de sürdüğü görülür. Hatta bu ikilem bazan Meşihat-Evkaf-Maarif üçlemine dönüşmüş ve Cumhuriyete kalan problemlerden biri olmuştur.

Altıncısı, asırlardır süregelen geleneksel medrese eğitim sistemi yerine, dönemin gelişme ve ihtiyaçları doğrultusunda daha gerçekçi ve fonksiyonel ve yapılanmaya doğru gidilerek geleneksel medrese sisteminin terkedildiği yönde bir eğilim görülür. Mesela, programlarda yapılan değişiklikler, kısımlardaki derecelenme, kitaplar vb. çalışmalar bunlardandır. Bu, bazan medresenin mektepleşmesi olarak nitelendirilmiştir. Kısacası medreselerin artık üstlendikleri din görevlisi yetiştirmesi görevi de zamanda bizzat medrese nizamnamelerinde de onaylanmıştır. Medresenin bu görevini daha iyi yapabilmesi için bazı ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Bunlar çok önemli ve ciddi gayretler idi ve sonrası için de örnek oluşturuyordu. Ancak, yapılan çalışmalar, çıkarılan nizamnameler, devletin siyasi, ekonomik ve askeri açıdan kötü bir durumu düştüğü ve süratle dağılmaya başladığı bir döneme rastlamış, yapılan ıslahatın sonuçları dahi alınmadan tarihe mal olmuşlardır.

Kütüphanesi, İstanbul 1331, s.194-195; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batılıya İlan-ı Harp*, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329, s.30; Halil Nasuhi, "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No.850, 15 Kanunisanı 1911, s.3, Krş. Celal Nuri, *İttihad-ı İslam İslam'ın Mazisi*, *Halil İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331, s.316-318; Hüseyin Cahid, "Talebe-i Ulum", *Tanin*, No.614, 18 Mayıs 1910, s.1; Hüseyin Cahid, "Medreseler", *Tanin*, No.874, 8 Şubat 1911, s.1.

G- II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE YENİ MEDRESE KURULUŞLARI

Yukarıda da değinildiği üzere, çeşitli kademelerdeki din görevlilerinin medreseden yetiştirileceğinin artık bizzat medrese nizamname ve kanunlarında da yer almasıyla bu kurumlar, din görevlilerini yetiştiren birer kaynak olmuşlardı. Bu durum, genel medreseler yanında veya içerisinde, alanında nitelikli din görevlileri yetiştirecek yeni bazı medreselerin kurulmasına da yolaçmıştır. Bu nedenle, II. Meşrutiyet genel medrese ıslahatı açısından olduğu kadar, din görevlisi yetiştiren yeni kurumların açıldığı bir dönem olarak da önemlidir. Fakat aşağıda Mulallimhane-i Nüvvab örneğinde görüleceği üzere onun tam aksine yeni açılan medreseler, günümüz diyanet organizasyonu içerisinde de görev yapmakta olan iki önemli gruba; İmam-hatip, müezzin ve vaizleri yetiştirmeyi hedeflemiştir.³⁰⁰ Ayrıca yeni öğretim kurumları Makâm-ı Meşihat'e değil, imam-hatip, müezzin ve vaizlere geniş istihdam alanları sağlayan Evkaf-ı Hümayun Nezaretî'ne bağlıdır.³⁰¹ II. Meşrutiyet döneminde açılmış olan bu kurumlar; "Medresetü'l-Vaizin", "Medresetü'l Eimme ve'l Huteba", "Medresetü'l Mütehassisin" ve "Medresetü'l-İrşad"tır. Bu kısımda genel medrese içerisinde ortaya çıkan bu kurumların ilki ve en devamlısı olması sebebiyle "Medresetü'l-Kuzat" a da yer verilmiştir.

a- Medresetü'l-Kuzat

Şer'i mahkemelere eleman yetiştirmek üzere açılan bu medrese, II. Meşrutiyet'ten önce kurulmuştur.³⁰² Medresetü'l-Kuzat'ın doğrudan din eğitim-öğretimi ile ilgisi yoktur. Ancak, II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı kapsamına dahil edilen ve yeni bir ruh verilmeye çalışılan³⁰³ bir kurum olarak önemli olduğu için burada incelenmiştir. Medrese, Tanzimat'ın hukuk alanına getirdiği ikiliğin uygulanabilmesi için, şeriatla ilgili bazı davalara bakmak, yeni kadı ve naibleri yetiştirmek üzere³⁰⁴ ilk olarak 1854 tarihinde açılmıştı. Aynı zamanda Mekteb-i Hukuk tesis edilinceye kadar da Nizamiye Mahkemeleri'ne³⁰⁵ de hakim yetiştirmiştir. İlk

300. Yazıcı, a.g.m., s.65.

301. İttihat Terakki'nin 1916 Kongresi'nin zabıtları incelendiği zaman bunun tam aksi bir durum ortaya çıkmaktadır. Kongre'de Evkaf Nezaretî'nin bir çeşit Maliye Nezaretî olduğu için cami, medrese ve tekke gibi kurumları yalnız maddi ve mali yönlerden düzenleyebildiği, ilim ve eğitim açısından ise ihmal ettiği ifade edilmişti. Bu yetkilerin vaktiyle Meşihat-ı İslamiye'ye verilmemesinden bir çok zararlı sonuçlar ortaya çıktığı söylenilmiştir. Bu sebeple, bu kurumların Evkaf'tan alınıp Meşihat-ı İslamiye'ye verilmesinin diyanet işlerinin iyice idare edilebilmesi için gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda bkz. "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi III", *Tanin*, No.2809, 7 Teşrinievvel 1916, s.1-2.

302. Medresetü'l-Kuzat'ın II. Meşrutiyet'ten önceki tarihi gelişimi için bkz. Ergin, c.I-II, s.157-159; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.268-269.

303. Ergin, c.I-II, s.157.

304. Ergün, a.g.m., s.84.

305. Bu konuda bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s.167-169.

açıldığı zaman ismi “Muallimhane-i Nüvvab” idi.³⁰⁶ Daha sonra 1884 tarihinde “Mekteb-i Nüvvab” adını alan mektep, 1913 yılında yayınlanan nizamname³⁰⁷ ile “Medresetü'l-Kuzat” adını alarak yeniden ıslah edilmiştir. Bu nizamname ve arkasından yayınlanan başka bir talimatname ile medrese, hem program hem talebe kabul şartları, imtihanlar ve idari bakımından yeniden düzenlenmiştir.³⁰⁸

1913 tarihli Nizamname Umur-ı İdare, Hey'et-i Talimiye, Medreseye Kabul Edilecek Talebenin Şerait ve Evsafı ve Vezaifi, Derslerin Envai ve İmtihanların Suret-i İcrası kısımları olmak üzere 23 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci maddesi gereğince Medresetü'l-Kuzat Makam-ı Meşihat'e bağlıdır ve “İrade-i Seniyye” ile tayin edilen bir müdür tarafından idare olunacaktır.³⁰⁹ Medrese muallimleri Meşihat tarafından tayin edilecekti.³¹⁰ Öğrencilerin medreseye kabulü için 20-35 yaş sınırı kabul edilmiş ve sabıkası olmayan, iyi ahlaklı kişilerden sınavla öğrenci alınacaktı. Diğer tarafın sınavını kazanma şartı da getirilmiştir. Sınav konuları Sarf, Nahiv, Vaz'-ı Mantık, Belağat, Usul-i Fıkıh, Akaid, Kelam gibi medrese derslerinin yanısıra Hüsn-i Hat, Kitabet, İslam ve Osmanlı Tarihi, Osmanlı Coğrafyası ve Hesap gibi derslerdi.³¹¹ Daha önce sadece İslam Hukuku ile ilgili derslerin öğretiminin yapıldığı³¹² medresenin programında Batı hukuk sistemine göre düzenlenen kanunların öğretimine de yer verilmiştir.³¹³ Demek oluyor ki, medreselerin artık Hukuk Mektebi görevleri kalmamıştır. Hukuk Mektebi'nden ayrı olarak Mekteb-i Nüvvab veya Medresetü'l-Kuzat'ın da tesisi ile medreselerin ıslahı düşünceleri kısmen ve Tanzimatçı bir yöntemle gerçekleştirilmiş oluyordu.³¹⁴

1914 tarihinde yeniden düzenlenen müfredat programında, derslerden daha çok haftalık ders saatlerinin değiştirildiği görülür.³¹⁵ Medresenin öğretim süresi dört yıl idi. Her ders yılı sonunda talebeler, dersin muallimi ve müdür tarafından seçilecek seçkin uzmanlardan olan iki kişi tarafından yazılı ve sözlü imtihanlara tabi tutulacaklardı. 1, 2, ve 3. yıllarda bazı özel derslerin sınavlarında çok yüksek numara alanlar, dördüncü yıl okumadan, çeşitli derecelerle mezun olabileceklerdi. İki yıl üst üste kalan öğrencinin kaydı silinecekti.³¹⁶

306. Ergin, c.I-II, s.157.

307. “Medresetü'l-Kuzat Niamnamesi”, *Düstur*, II/6, s.146-150; *İlmiyye Salnamesi*, s.674-678.

308. *Medresetü'l-Kuzat Nizamname ve Talimatnamesi*, İstanbul 1332, s.9-10.

309. *Düstur*, II/6, s.146, madde:1.

310. *Düstur*, II/6, s.146, madde:4.

311. *Düstur*, II/6, s.147-149, madde: 7, 10.

312. Ergin, c.I-II, s.159.

313. *Medresetü'l-Kuzat Nizamname ve Talimatnamesi*, s.14-16.

314. Bu konuda ayrıca bkz. Hatemi, s.505; Atay, s.305.

315. *Ceride-i İlmiyye*, Sene 1, Aded 4, Ağustos 1914, s.193.

316. *Düstur*, II/6, s.148-150, madde: 12-21.

Yine 1914 tarihinde Medresetü'l-Kuzat içinde, şer'î mahkemelerin yazı ve idari işlerinde istihdam edilmek üzere "*Sınıf-ı Mahsus*" adı verilen bir bölümün kurulduğu görülür.³¹⁷ Öğretim süresi şimdilik iki yıl olan bu sınıfın, müfredat programı ile tayin edilen muallimleri daha sonra belirlenmiştir.³¹⁸ Programda İslam Hukuku ile ilgili derslerin yanı sıra Batı Hukuku'na göre hazırlanmış ve halen yürürlükte olan kanunlarla ilgili derslere de yer verilmiştir. Meşihat'a bağlı olan bu medresenin Mekteb-i Hukuka yakın bir program takip etmesi, onun devrin ilim ve hukuk anlayışına intibak etmeye çalıştığı ve böylelikle devrin ihtiyaçlarına cevap verme temayülü içerisinde olduğunun bir işaretidir.³¹⁹ Kadı yetiştiren özel bir medresenin açılmış olması, ileride vaiz, imam, müezzin gibi din görevlilerini yetiştirmeyi amaçlayacak yeni medreselerin açılmasına öncülük ve önderlik etmiştir.³²⁰

b- Medresetü'l-Vaizin

II. Meşrutiyet döneminde medrese adı ile tesis edilen özel öğretim kurumlarından birisi de Muallimhane-i Nüvvab'tan yarım asır sonra yeni bir tarzda tesis edilen "*Medresetü'l-Vaizin*" dir. Vaizliğin, belirli kurallara uygun olarak yapılması ve vaizlerin iyi olarak yetişmiş olmaları, halkın dini konularda aydınlatılması bakımından önemlidir. Bu kısımda çok eski dönemlerden itibaren vaaz ve vaizliğin nasıl bir tarihi gelişim izlediğini incelemek araştırmanın sınırlarını aşmak olacaktır.³²¹

II. Meşrutiyet döneminde İslam Dini'nin halka en doğru bir şekilde anlatılması görevini üstlenmiş olan vaizler, bu vazifelerini tam olarak yapamadıkları için basın-yayında tenkitlere uğramış³²², vaazlarındaki aksaklıkların giderilmesi amacı ile nasıl yapmaları gerektiği ile ilgili fikirler³²³ ileri sürülmüştür.

Bu dönemde vaizlerin vaazlarında dikkat etmeleri gerekli hususlarla ilgili yazıların yazılardan biri Medresetü'l-Vaizin hatta yeni medreselerin

317. "Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesine Müzeyyel Nizamname", *Düstur*, II/6, s.1255-1256. Ayrıca bkz. "Medresetü'l-Kuzat", *Sabah*, 10 Temmuz Efrenci 1914, 22 Ekim Efrenci 1914, s.2,3.

318. Ceride-i İlmiyye, Sene 1, Aded 5, Eylül 1914, s.241-242.

319. Atay, s.305.

320. Bu konuda ayrıca bkz. Yazıcı, a.g.m., s.65.

321. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Günay Tümer, "Vaazda Takip Edilecek Metod I", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, S.1, Ocak-Şubat 1978, s.5-22; Aynı yazar, "Vaazda Takip Edilecek Metod II", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, S.2, Mart-Nisan 1978, s.110-127; Aynı yazar, "Vaazda Takip Edilecek Metod III", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, S.6, Kasım-Aralık 1978, s.334-343.

322. Bu konuda bkz. Mustafa Hakkı, "Ulema-i İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, aded 34, 2 Recep 1327, s.795-796; Ahmet Necati, "Ulema-i Kiramdan Bir Rica", *Beyanü'l-Hak*, Aded 171, 28 Şaban 1330, s.3009-3010.

323. Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazife-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, aded 37, 23 Recep 1327, s.854-857; "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Aded 39, 7 Şaban 1327, s.877-879.

kuruluşları ile ilgili sebeplerden birisini açıklaması açısından önemlidir. Bu, Mustafa Sabri'nin taşraya gidecek talebe-i ulumdan vaazlarında dik-katli davranmalarını tavsiye ederken, Meşrutietin faziletlerini de anlatmalarını istemesidir.³²⁴ Yine Hüseyin Cahid'in ta Meşrutietin başında ilmin köylere kadar yayılabilmesi için medreselerden yararlanılması gerektiği ile ilgili görüşleri de bu açıdan önemlidir ve bu tür fikirlerin hiç de yeni olmadığını göstermektedir.³²⁵ Bu durum, din adamlarından siyasi propa-gandada yararlanmak amacıyla da yeni medreselerin tesis edildiği fikrini akla getirmektedir.

II. Meşrutietin döneminde vaizlere yönelik eleştiriler, vaizlerin iyi yetiştirilmesi ve her isteyenin kürsüye çıkmasının önlenmesi yönünde tedbirlerin alınması gerçeğini ortaya koyuyordu. Diğer taraftan süreli yayınlarda örnek vaazlar yayınlanmak suretiyle bu görevin daha iyi yapılabilmesine çalışılıyordu.³²⁶

İşte bütün bunların sonucunda vaizlerin daha iyi yetiştirilmeleri için yeni bir öğretim kurumunun tesisi gündeme geldi. Aslında II. Meşrutietin başlarında Medrese ıslahatları çerçevesinde vaizlerin yetişebileceği bir "Vaizin ve Mürsidin" şubesinin açılması kararlaştırılmış, hatta programı dahi yapılmış olmasına rağmen bu gerçekleştirilememiştir.³²⁷ Bunun üzerine Evkaf Nezareti, zaten hazırlanmış olan programı gözden geçirerek³²⁸ uygulanmak üzere 1912 yılında kendisine bağlı Medresetü'l-Vaizin'i "Ahkam-ı aliye-i Kur'aniye ve sünnet-i seniyye-i nebeviye dairesinde mevaiz-i hasene-i içtimaiye icrasıyla din-i mübin-i İslamın müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniye neşr edebilecek erbab-ı kemali yetiştirmek maksadıyla"³²⁹ açtı. Medresetü'l-Vaizin'in açılması, genel medresenin mevcut durumunun, yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesi ve batılılaşmanın özellikle din alanında da aydınlanmayı gerektirdiğinin etkili olmasının artık iyice hissedildiğinin ve İslam dininin mani-i terakki olmadığına dair düşüncenin bizzat tabana da yayılması gerektiğine dair bir düşüncenin artık medreselilerce de benimsendiğinin anlamına gelebilir.³³⁰ Medresetül-Vaizin sınavla 20-35

324. Mustafa Sabri, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, Aded 33, 23 Cemaziyelahir 1327, s.764-768.

325. Hüseyin Cahid, "Talebe-i Ulum", *Tanin*, No.614, 18 Mayıs 1910, s.1; Hüseyin Cahid, "Din", *Tanin*, No.291, 24 Haziran Efrenci 1909, s.1.

326. Zamanın dergileri Beyanü'l-Hak, Sebilü'r-Reşad ve Meşihat'in yayın organı olan Ceride-i İlmîyye'de bir çok örnek vaazlara rastlanabilir.

327. H. "Medresetü'l-Vaizin (Terbiye ve Talim)", *Sebilurreşad*, c.XI, Aded 273, 11 1329, s.194-195.

328. H. "Medresetü'l-Vaizin", *Sebilurreşad*, s.194-195. Bu konuda ayrıca bkz. Ergün, a.g.m., s.86; Yazıcı, a.g.m., s.106.

329. "Medresetü'l-Vaizin", *Sabah*, 29 Aralık Efrenci, 1912, s.3. Bu tarihten önceki gelişmeler için bkz. "Medresetü'l-Vaizin", *Tanin*, No.1193, 29 Kanunievvel Efrenci 1911, s.2.

330. Atay, s.302.

yaşları arasındaki öğrencileri kabul ediyordu. Ancak medrese ilk iki yıl başarılı bir eğitim-öğretim veremedi. Bu başarısızlığın sebepleri, medreseye kabul edilen öğrencilerin seviyesinin üzerinde daha yüksek bir program hazırlanıp uygulanması, idareci ve öğretim kadrosunun yetersizliği, disiplinin sağlanamamış olması vb. dir.³³¹

Nihayet, Mustafa Hayri Efendi memleketin ihtiyaç duyduğu nitelikli vaizleri yetiştirmek üzere Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesini³³² hazırlamıştır. Daha sonra yayınlanan bir talimatname ile de nizamnamede belirtilen hükümlere açıklık getirilmiştir.³³³

Yine Mustafa Hayri, vaizlerle ilgili düzenlemeleri içeren bir nizamname³³⁴ yayınlarak konuya verdiği önemi göstermiştir. Altı maddeden oluşan Nizamnamede "Cevami ve mesacid-i şerife vaaz ve nasihat edecek ulemanın merkez-i saltanat-ı seniyyede Meşihat-ı İlmiyye Ders Vekaleti canibinden ve taşarlarda mahalleri kadı ve müftileri tarafından me'zuniyeti havi birer vesika-i resmiyyeye haiz olmaları"³³⁵nin gerektiği, buna uymayanların ise cezalandırılacakları bildirilmektedir.³³⁶ Yine nizamnamede resmi bölgeye sahip olup da, vaaz esnasında "...ahkam-ı esasiye-i şer'iyeye mügayir ve eimme-i din ve eazim-i islamiyyeye müzeyyif ve beynel müslimin şikak ve nifakı müeddi beyanında bulunanları"³³⁷ da cezalandırılacağı ifade edilmektedir.

1914 tarihli Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi; Mevad-ı Esasiye, Umur-i İdare ve Talimiye, Şerait-i Kabul, Fuyuzat başlıkları adı altında 12 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci maddesinde medresenin kuruluş amacı, "Ahkam-ı aliye-i Kur'aniye ve sünen-i seniyye-i Nebiyye dairesinde mekarim-i ahlakiyeyi ve din-i mübin-i İslam'ın terakkiyat-ı medeniyyeye hadim hükm-i celile ve mevaiz-i hasene-i ictimaiyesini neşr ve tamim edecek erbab-ı irşad ve düat yetiştirmek maksadıyla..."³³⁸ diye ifade edilmektedir. Diğer taraftan medresenin bağlı olduğu makam da "...Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i müessesat-ı İlmiyye müdürriyetine merbut olmak üzere..."³³⁹ olarak belirtilmektedir. Bu kurum, o sırada Evkaf Nazırı olan fakat bu nizamnamenin yayınlanmasından bir ay sonra Şeyhülislam olan Hayri Efendi'nin başında olduğu bir makama bağlanmakla beraber, o dönemde Meşihat-Evkaf alt-çelişkisinde Evkaf Nezareti daha uygun görülerek Evkaf Nezareti'ne bağlı bir biçimde kurulmuş idi.

331. "Medresetü'l-Vaizin", *Sebilurreşad*, s.194-195.

332. "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212-215.

333. *Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, İstanbul, 1332, s.7-13.

334. "Cevami" ve Mesacid-i Şerife Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname", *Düstur*, III/6, s.375.

335. *Düstur*, II/6, s.375, madde:1.

336. *Düstur*, II/6, s.375, madde:2.

337. *Düstur*, II/6, s.375, madde:3.

338. *Düstur*, II/6, s.212, madde:1.

339. *Düstur*, II/6, s.212, madde:1.

Medresetül-Vaizin'in öğretim süresi dört yıl idi.³⁴⁰ Yüksek dereceli bir medrese olarak tesis edilmişti. Öğrenciye Tefsir-Şerif, Hadis-Şerif, İlm-i Kelam, İlm-i Fıkıh, İlm-i Usul-i Fıkıh, Feraiz, Siyer-i Nebi, Tarih, Coğrafya, Türk-Arap-Fars Edebiyatı, Riyazat, İlm-i Hey'et (ameli), Tabiat Bilgisi ve Kimya, Felsefe (mantık, ruhbilim, ahlak, metafizik, felsefe ve İslam felsefesi tarihi), Toplum ve Eğitim Bilgisi, Hukuki Bilgiler, İktisat ve Maliye, Sağlık Bilgisi, Beden Eğitimi, Hitabet ve Mev'ize derslerinin³⁴¹ öğretimi yapılacaktı. Medrese müdür ve öğretmenlerini Evkaf Nezareti tayin edecekti.³⁴² Öğrenciler için konan yaş sınırı 20-30 idi. Sınav ile öğrenci alınacaktı. Öğrencinin sağlık durumu yerinde olmalı, ayrıca azasında noksanı olmayıp, kekeleyemedi olmayacaktı. Öğrenci, medreseyi bitirdikten sonra Evkaf'ın gösterdiği hizmeti 4 yıl yapacağını taahhüt edecekti.³⁴³ Buradan, öğrenciye bir çeşit kurs verildiğinden karşılığında mecburi hizmet istendiği anlaşılmaktadır.

Bitirme sınavlarında Makam-ı Meşihat ve Harbiye Nezareti'nden seçilmiş ikişer mümeyyiz de hazır bulunacak, sınavı verenlere asker imamlığı, vaizlik gibi görevler ayrıca sınav yapılmaksızın tercihan verilecekti.³⁴⁴ Nitekim, bu durum daha sonra yayınlanan, askeri birliklerde görevlendirilecek din görevlileri hakkındaki nizamnamede de belirtilmiştir.³⁴⁵ Vaizlik gibi görevler, vakfiyelerle düzenlenen "*cihet*"ler oldukları için, Evkaf Nezareti bu cihetlerin tevcih edileceği kişileri kendisine bağlı bir kurumda yetiştirmek istemiş, bu alanı Meşihat'a bırakmamıştır.³⁴⁶

1915 yılında hazırlanan programda ise, nizamnamede belirtilen derslerin hangi sınıflarda kaç saat ve hangi muallimler tarafından okutulacağı hususlarına yer verilmiştir.³⁴⁷

II. Meşrutiyet döneminde nizamnamede de belirtildiği üzere nitelikli vaiz yetiştirmek üzere tesis edilen Medresetü'l-Vaizin kendisinden beklenen görevleri acaba yerine getirebilmiş midir? Bu sorunun cevabı ne evet ne hayır olabilir. Çünkü, medresenin açılışı ve gelişmesi için çıkarılan nizamname ve talimatnamelerin istenilen sonucu verebilmeleri memleketin içinde bulunduğu savaş sebebi ile pek mümkün değildi. Nizamnamede medreseye azami kırk talebe alınacağı³⁴⁸ bildiriliyor. Bütün bu öğrencile-

340. Düstur, II/6, s.212, madde:2.

341. Düstur, II/6, s.214, Medresetü'l-Vaizin'de Tedris Olunacak Ulum ve Fünunu Havi Cedvel.

342. Düstur, II/6, s.213, madde:6-7.

343. Düstur, II/6, s.213, madde:9.

344. Düstur, II/6, s.213-214, madde:11.

345. "Alay ve Tabur İmanlarının Vezaif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizamname", Düstur, II/6, s.332-333, madde:6.

346. Hatemi, s.508. Cihetler hakkındaki nizamname için bkz. "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", Düstur, II/5, s.607-617.

347. Ceride-i İlmiyye, Sene 1, Aded 9, Ocak 1915, s.573-576.

348. Düstur, II/6, s.212, madde:2.

rin görev aldıkları düşünülse bile bu sayının yetersizliği ortadadır. Diğer taraftan, nizamname zaten mezunlarının görev alacakları yerleri sınırlandırmış idi. Savaşın getirdiği olumsuz tablo ve diğer sebepler medreseye olan talebi de azaltmıştır.³⁴⁹ Ancak, yapılan çalışmalar daha sonraki çalışmalara başlangıç olması ve örneklik etmesi açısından önemlidir. İslam Dini hakkında halkı aydınlatmakta görevli olan kişilerin mesleki, genel kültür ve pedagojik yönden belli bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiği açık bir şekilde anlaşılmış ve teşebbüslerde bulunulmuştur.

c- Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba

İslam ve Osmanlı teşkilatında mahalle imamlarına devlet tarafından idari, bedeli ve dini birçok görevler verilmiştir. Bu sebeple, imamlar sadece beş vakit namazı kıldıran kişiler değil, aynı zamanda, buldukları bölgede ahlak zabıtasına bakmak, nüfus ve tabu kayıtlarını tutmak, evlenme ve boşanma işlerini idare etmek ve hükümet ile halk arasındaki bir çok işe aracılık etmekle görevlendirilmişlerdi. Bu özelliklerinden dolayı imamlara görevde buldukları süre içinde vergi muafiyeti dahi sağlanmıştır.³⁵⁰ Hatta bu görevlerine ilave olarak muallimi olmayan köylerde bu vazifeyi bile üstlenmişlerdir.³⁵¹

Hatipler ise, Cuma günleri ve bayram namazlarında halka hutbe³⁵² vermek suretiyle halkı dünya ve ahiret konularında aydınlatmak görevi ile mükelleftirler. Devlet, hatiplerin seçimine ve tayinine önem verir ve bu iş için ellerine birer "berat" verirdi. Bu belgeye sahip olmadıkça veya izin almadıkça kimse bu görevi ifa edemezdi.³⁵³

Fakat ne imam ne hatibin yetişme tarzları, bu vazifeleri kendilerinden beklendiği gibi yapmalarına uygun değildi. Medresenin belirli bir kademesinden ayrılmış olanlar bu görevleri üstleniyorlardı. Hatiplik, imamlığa göre daha iyi bir eğitimi gerektiriyordu. Çünkü her hafta değişik konularda Arapça hutbe okumak oldukça yüksek bir tahsili gerektiriyordu. Fakat biraz gür ve güzel sesi olan kimseler, Arapça hutbeleri ezberlerler o şekilde ifa ederlerdi. Yine aldıkları aylıklar, görevlerinin diğerlerine göre daha hafif görülmesi sebebiyle geçimlerini sağlamaya yetmiyordu.

349. Ayrıca bkz. Yazıcı, a.g.m., s.112; Zengin, s.283-284.

350. Bu konularda bkz. Ergin, c.I-II, s.162-163; Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1982, s.164-169; Yazıcı, a.g.m., s.112-114. İmam ve Hatipliğin II. Meşrutiyet öncesi tarihi gelişimi için bkz. Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s.28-35.

351. Kodaman, s.154. Ayrıca bkz. Berker, s.28-35; Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*, s.34-35.

352. Bu konuda bkz. Jøns Pedersen, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1960, c.VIII, s.81-83. ayrıca bkz. Mehmet Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.13-50.

353. Ergin, c.I-II, s.162.

Bu da imam ve hatipleri geçimlerini sağlamak için görevleri ile uyuşmayan işler yapmaya sevk ediyordu. Bu ise, onları halkın gözünde düşürüyordu.³⁵⁴ Medresetü'l-Vaizin'in açılması, genel medresenin mevcut durumunun, yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesi anlamına gelebilir.

II. Meşrutiyet döneminin başlarında da imam ve hatipler vazifelerini ifa edebilecek bir eğitim sürecinden geçmiyorlardı. Hatta birçok kasaba ve köylerde imam ve hatip dahi yoktu.³⁵⁵ İşte II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde, "bu derlere çare bulacak muktedir imam ve hatip yetiştirecek, onları doyuracak aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyleyecek"³⁵⁶ bir medresenin ihtiyacı duyuldu. Bütün bunların bir sonucu olarak 1913'te Medresetü'l-Eimme ve ve'l-Huteba kurulmuştur. Medrese, "*İmam ve Hatipler*" ile "*Ezan ve İlahi*" olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Programı şu şekilde idi: İmam ve Hatipler Kısmı: Kur'an-ı Kerim Nazariyatı, Kur'an-ı Kerim Tatbikatı, Malumat-ı Kanuniye, İlm-i Kelam, Ahkam-ı Nikah ve Talak, Hitabet-i Arabiye Nazariyat ve Tatbikatı, Türkçe Hitabet, Ahkam-ı İbadet. Ezan ve İlahi Kısmı: Kur'an-ı Kerim Tatbikatı ve Nazariyatı, Ezan ve İlahi Nazariyatı ve Tatbikatı.³⁵⁷

Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ders programına göre bir medreseden daha çok bir kursa benzemektedir.³⁵⁸ 1916 Kongresi'nde bir Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'nın kurulmasının istenmesi³⁵⁹ de bunu doğrulamaktadır. 1919 yılında toplam dokuz talebenin tahsil gördüğü, bunlardan dördünün her iki şubeye de devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁶⁰ Yine aynı tarihte Ramazan ayındaki irşad faaliyeti ile ilgili olarak "*Eimme-i Kuranın ekserisinin iktidarsızlığından*"³⁶¹ sözedilmektedir. Bunlar, medresenin memleketin ihtiyaçlarına uygun olarak tesis edilmediğini veya en azından kendisinden bekleneni veremediğini göstermektedir.³⁶²

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olarak açılmış olan Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba 1919 senesinde yine aynı adlarla iki şube olarak "*Medresetü'l-İrşad*" adı altında birleştirilmiştir. Yönetimi ise Makam-ı Meşihat'e bağlı olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye'ye bırakılmıştır.³⁶³

354. Ergin, c.I-II, s.162-163.

355. Yazıcı, a.g.m., s.114.

356. Ergin, c.I-II, s.163.

357. Ergin, c.I-II, s.163.

358. Yazıcı, a.g.m., s.114, Krş. Zengin, s.286-287.

359. Tanin, 14 Ekim Efrenci 1916, s.3.

360. Ceride-i İlmiyye, Sene 5, Aded 48, Temmuz 1919, s.1515.

361. Yazıcı, a.g.m., s.114'den naklen.

362. Bu konuda ayrıca bkz. Atay, s.314-315; Yazıcı, a.g.m., s.114; Zeğin, s.287.

363. Ceride-i İlmiyye, Sene 5, Aded 51, Kasım 1919, s.1239.

d- Medresetü'l-Mütehassisin

1914 tarihli İslah-ı Medaris Nizamnamesi'ne göre Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'nin Yüksek Kısmı'nın da üzerinde uzmanlar yetiştirmek üzere bir Medresetü'l-Mütehassisin'in kurulması öngörülmüştü.³⁶⁴ Meşihat, burada gerek duyacağı şubeleri açacaktı ve medresenin öğretim süresi iki yıl olacaktı. Medresede öğrenim görecektir talebenin Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi'ni bitirenler kadar bilgili olmaları istenecekti.³⁶⁵

1914 Nizamnamesi'nde öngörülen Medresetü'l-Mütehassisin ancak 1915 yılında açılabilmiştir. Daha önce şubelerinin, açıldığında tesbit edileceği karara bağlanan³⁶⁶ medresenin 1915 de hazırlanan programında "Tefsir-Hadis", "Fıkıh ve Kelam", "Tasavvuf-Felsefe" olmak üzere üç şubeye ayrıldığı görülür.³⁶⁷ Her şubede sadece belirtilen alanlarla ilgili bilimlerin öğretiminin yapıldığı bu medresenin kuruluş amacı "ulum ve fî-nunda mütehassıs yetiştirmek"³⁶⁸ idi.

1917 yılında hazırlanan kanun ve nizamnamede, Medresetü'l-Mütehassisin ile ilgili bazı yeni düzenlemeler getirilmiştir. Özellikle medresenin adı "Medrese-i Süleymaniye" olarak değiştirilerek öğretim süresi üç yıla çıkarılmıştır. Diğer taraftan şube sayısı dörde çıkarılarak "Tefsir-Hadis", "Fıkıh", "Kelam-Hikmet" ve "Edebiyat" şubeleri adı ile yeniden düzenlenmiş ve her şube için kürsü sayıları da tesbit edilmiştir.³⁶⁹ Daha sonra yeni bir düzenleme ile şubeler "Tefsir-Hadis", "Fıkıh-Fıkıh Usulü", "Kelam-Hikmet" şubeleri olarak yeniden düzenlenerek sayısı üçe indirilmiştir.³⁷⁰

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun neşriyle medreselerin kaldırılması sonucu bu ihtisas medresesi Darülfünun içinde İlahiyat Fakültesi adını almış ve onun da lağvından sonra İslami Tetkikler Enstitüsü olmuştur.³⁷¹

II. Meşrutiyet döneminde yukarıda anlatılanlar dışında Meşihat makamının yeni fenleri okutmak için diğer bazı medrese kurma teşebbüsleri de olmuştur. Ancak, bu girişimlerden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Bunun yanı sıra yine çeşitli amaçlarla bazı yeni medrese kurma teşebbüsleri de olmuştur. Evkaf'a bağlı olarak kurulmaları kararlaştırılan "Medine Medresetü'l-Külliyesi",³⁷² Beyrut'ta tesisi düşünülen "Selahaddin Eyyübi

364. Düstur, II/6, s.1328, madde: 19-24.

365. Düstur, II/6, s.1328, madde: 21.

366. Düstur, II/6, s.1328, madde: 19.

367. Ceride-i İlmiyye, Sene 2, Aded 14, Haziran 1915, s.91.

368. Düstur, II/6, s.1328, madde: 19.

369. Düstur, II/9, s.598, madde: 3,7.

370. Zengin, s.220.

371. Ergin, c.I-II, s.166.

372. Hazırlanmış olan nizamnamesi için bkz. "Medinedeki Darü'l-Ulum Hakkında Nizamname", Düstur, II/5, s.319-322.

Külliyesi İslamiyesi"³⁷³ arapça olarak öğretim yapacak ve vaiz yetiştirecek olan "*Medrese-i Kebir-i İslamiye* ve Bağdat'da İslam misyonerleri yetiştirmek amacıyla kurulması kararlaştırılan *Darü'd Dâvah ve'l-İrşad*"³⁷⁴ bunlardandır.

II. Meşrutiyet döneminde doğrudan ilgili olmasa dahi din eğitimi sınırları içerisinde değerlendirilebilecek bazı girişimler de olmuştur. Bunlardan birisi 1918 tarihli bir kanunla tesis edilen "*Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*"³⁷⁵ dir. Kuruluş amacı, islami hayatı düzenlemek, problemlerine cevap vermek üzere islami neşriyat yapmak olan bu kurum, medreseden ziyade bir enstitü hatta akademi olarak nitelendirilebilir. Yine tekke ve zaviyelere verilmek istenen yeni düzen de bu dönemde yapılan faaliyetler arasındadır.³⁷⁶

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet dönemi gerek medrese ıslahatı, gerek yeni medreselerin açılması veya teşebbüsü, halkın aydınlatılmasına yönelik dini yayınlar, din eğitimi ve öğretiminin geniş bir şekilde hem basında hem parlamentoda tartışılması ve fikirler üretilmeye çalışılması, medreselerin statülerinin belirlenmesi, ihtisaslaşmanın gerekliliği, din görevlilerinin problemleri ve daha bir çok konunun tartışıldığı ve fikir üretildiği zengin bir dönemdir. Ancak, yapılmak istenenler savaş, mali imkansızlık, alt yapıdan yoksunluk vb. sebeplerden dolayı arzulan seviyede gerçekleştirilememiştir. Bununla beraber, din eğitimi ve öğretimi alanında eski dönemlere oranla birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Hatta Cumhuriyet'te gerçekleştirilenler bu dönemin tartışma, uygulama ve tecrübelerinin bir sonucudur. Fakat, bu dönemde tartışılan ve uygulamaya konulanların, Cumhuriyet müesseseleri üzerinde ne kadar etkili olduğu müstakil bir araştırma konusudur ve bu araştırma da zaten buna zemin hazırlamayı hedeflemiştir.

SONUÇ

II. Meşrutiyet devri, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerine göre çok daha kısa ve birçok problemlerle dolu olmasına rağmen manevi gelişme ve fikir mahsulleri bakımından o zamana kadar görülmeyen bir zenginlik ve derinlik arzeder. Sırf bu döneme has fikir hürriyeti sayesinde, toplumda mevcut toplumsal temayüller, kanaat ve telakkiler, müphem arzu ve temenniler, birbiriyle çarpışmak suretiyle birer fikir cereyanı haline ortaya

373. Ders programı için bkz. *İlmiyye Salnamesi*, s.669-672.

374. Ergün, a.g.m., s.88-89.

375. "*Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye* ve Meclis-i Meşayih", *İkdam*, No.7525, 8 Rebiülahir 1336-22 Kanunisanı 1918; "*Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*", *Tanin*, No.3474, 13 Ağustos 1334-1918, s.3. *Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye* Hakkında geniş bilgi için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*, 2. Baskı, Yeni Asya yayımları, İstanbul 1973.

376. Tekkelerdeki düzenleme hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Kara, *Dini Hayat Sanatı Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul 1977.

çıkışlardır. Bu sebeple daha sonraki dönemlerde kabul edilmiş hiç bir mesele yoktur ki II. Meşrutiyet döneminde konuşulmamış, yazılmamış ve tartışılmamış olsun. İşte bu ortamda eğitim, hatta ulusal eğitim sesleri de çokça duyuldu ve dönemin sloganı da “devletin yıkılışını ancak eğitim kurtarır” olmuş ve Hacı-i Evvel Ahmed Mithat Efendi'nin, 1870'lerdeki “Bırakınız milletin gözü açılınsın!” dileği de bu yıllarda bir ölçüde mümkün olabilmıştır. Ama bu yargı, yıkılma süreciyle çakıştığından sonuç hüsrandı.

Bu kısa dönemin düşlediği okul tipi, -Gökalp'lerin, Emrullah Efendi'lerin, Satı, Baltacı, Edhem Nejat Bey'lerin ve öteki kuramcılarının öngörülleri ile- Avrupa'da, daha 17. yüzyıl ortalarında revaç bulan, İlk devresinde dile, ikinci devresinde bilgiye (felsefe, mantık, ilâhiyat da dahil) öncelik veren, insan doğasını mükemmelleştirmeyi, ulusal ekonomiyi geliştirmeyi, işletmecilik becerisini, devletin ilerlemesine katkıyı amaç edinen okul tipi schola pansophica'yı çağrıştırır. Ancak dönemin özellikleri ve savaşlar istenilene ulaşmayı engellemiştir. Bununla birlikte, II. Meşrutiyet devrinin eğitim alanında gerçekleştirdiği işler arasında Satı Bey'in idaresinde İstanbul Öğretmen Okulunun İslah edilmesini, Yeni Alman profesörler getirilerek üniversitenin kuvvetlendirilmesini, kadınlara yüksek öğrenim kapısını açan İnas Darülfünun'un kurulmasını bazı ilkokulların Evkaf Bakanlığının emrinden alınarak Maarif Bakanlığına bağlanmasını söyleyebiliriz. Fakat II. Meşrutiyet devrinde asıl önemli değişiklik eğitim-öğretim metodlarında görülmektedir. Tek tek ve deneme halinde kalmakla beraber, okullara bu dönemde eğitim metodlarının ezberci alışkanlıklardan kurtarılıp o günkü deyim ile “tekşifi ve a'yanı” (gözleme ve araştırmaya dayalı) kılınması sağlanmış, vatan millet ve sanat duyguları gelişmeye başlamıştır; karma eğitim denemelerine girilmiş, programlar yenilenmiş, okullara ilk kez siyasal konuları da içeren dersler konulmuş ve resim ve eliş öğretimi, eğitim-öğretimin ciddi bir parçası haline gelmiştir.

Öğretmen sadece öğretmekten ve ezberletmekten ibaret olan ödevini bırakmış, bunun yerini tecrübe ve düşünmeye dayanan ve öğretmenin fikirce, ahlakça, sanat ve hareketlilik açısından yetişeceklere model olacağı bir eğitim ananesi almaya başlamıştır. Bu, Tanzimat döneminin maarif anlayışından farklı bir terbiye anlayışının yerleşmeye başlamasının bir sonucudur. Bu anlamda başta gelen yenilik Tanzimat'ın aydınlatıcı münevver tipinden farklı olarak, profesyonel öğretmen tipinin yerleşmesi olmuştur. İlk kez olarak toplum içinde öğretmen bir meslek adamı, bir yetiştirme uzmanı olarak tanınmaya başlamıştır. Subây, doktor, hakim, ebe gibi öğretmen de bir fennin uygulayıcısı olacaktı. Öğretmen yetiştiren okullar, öğretmen sayısı, genç öğretmen, onun için meslek yayınları bu dönemin önemli yeniliklerindedir.

Bütün bu genel eğitim-öğretim faaliyetleri ve uygulamaları çerçevesinde din eğitim-öğretimi de tartışılmış ilk ve orta dereceli okullarda din dersleri aklıleştirilmeye ve laik bir ahlakın temeli atılmaya çalışılmıştır.

Ancak ilk ve orta dereceli okullarda öğretimi yapılan din derslerinin gerek program, metod vb. yönlerden gerekse öğretmenlerinin yetiştirilmeleri açısından ne derece bu yeni gelişmelerden etkilendiği veya bu yönde ilerleme kaydettiği dikkatle düşünülmesi gereken bir husustur. Fakat bu döneme kadar varlıklarına ve sistemlerine ilişilmeyen medreselerde ıslah düşüncesi, İttihat ve Terakki'nin, ulusçuluk, çağdaşlık ideolojisini İslamlık ilkeleriyle bağdaştırma yaklaşımının bir gereği olarak gündeme gelmiştir.

Yine Osmanlı geleneğinde medrese bir din kurulu değil, bir devlet kuruluymuş ve başlıca görevi hukuk eğitimi vermektir. Halbuki bu dönemde din aydınlanması düşüncesi iyice kendini hissettirince bu medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi fikrine yol açmıştır. Medreselerin eğitiminin içine modern bilimlerin konmasıyla bu kurumlar gelenekçi bir kurul olmaktan çıkarılabilecek, İslam'ın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikri de gerçekleştirilmiş olacaktır.

Farklı düşüncelerden gelen bu paylaşıklı görüşün etkisi altında yukarıda da anlatıldığı üzere 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girişilmiştir. Hatta medreselerin aleyhinde olan ve şiddetle kaldırılmaları gerektiğini söyleyenler bile yayınlarını bir süre durdurmuşlardır.³⁷⁷ Bu çerçevede ilkin tabii bilimler ve akli yaklaşımlar öğretim programlarına eklendi. Okutulagelen bazı şerh ve haşiyelerin değiştirilmesi, medrese öğretiminin 5 yıllık aşamalı bir süreçten geçirilerek ıslahı öngörüldü. İptidai mezunlarının alınacağı medreselerin 12 yıl olması, Klasik derslerin yanında imla, hat, hesap, sarf-ı osmani, inşa, hendese, tercüme, kozmografya, tarih-i İslam, kimya, mevalid, cebir, kitabet vs. de programa eklendi. Ancak hoca yetersizliği gibi sebeplerden dolayı 1909'daki bu ıslahattan istenilen sonuç alınamamıştır. Bu teşebbüsün arkasından medrese adı verilen yeni okullar açılmış, 1914'de İstanbul'daki tüm medreseler birleştirilmiş ancak savaş, mali yetersizlik, hoca eksikliği gibi sebeplerden dolayı yine istenilenler pek elde edilememiştir.

1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nde partinin fikir babası olan Ziya Gökalp ve öteki aydınların yazılarından eğitimde -eleştirilerine rağmen- dinin önemine ve dinle irtibatlandırılan bir ahlak eğitiminden yana oldukları anlaşılmaktadır. Gökalp 1917 Kongresinde de eğitimde ulusçuluğu gündeme getirmekle beraber din eğitim-öğretiminin de önemini vurgulamaktadır.

Medreselerin ıslahı girişimlerinde siyasal ve ideolojik yaklaşımların yanında, Şeyhülislamlık makamına getirilen Hayri ve Musa Kazım Efendiler'in de etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, Hayri Efendi, şeyhülislamlıktan ayrılınca, yerine gelen Musa Kazım Efendi, 1916'da ilkin bir nizamname ile İslah-ı Medaris Nizamnamesi'nin birçok maddelerini değiştirmiş, 1917'de de sözkonusu tüzüğü tümüyle yürürlükten kaldırarak

377: Hatta lehte yazılara yer verilmiştir. Mesela bkz. "Cami Derslerinin İntizam ve Tevsi", *Tanin*, No.415, 29 Teşrinievvel 1909, s.3.

Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun'un çıkarılmasını sağlamıştır. Medreselerin Meşihat'a bağlanması bu yasa ile olmuştur.

Bütün yönleriyle eğitimin tartışıldığı bir dönemde genel eğitim-öğretim içerisinde din eğitimi ve öğretiminin yerini gerektiği kadar tartışılmadığı, meselenin sadece bir din aydınlanması olarak ele alındığı görülmektedir.³⁷⁸ Tabii ki bu doğrudur. Ancak buna ulaşabilmenin yolu nedir? Bu düşünülmüyordu. Halbuki din eğitim-öğretimi genel eğitim-öğretimden ayrı değil bilakis onun olmazsa olmazıdır. Bir taraf din eğitimini yetiştirmek istediği insan tipinin oluşmasında etkili kılmaz istemezken, diğer bir taraf da onu tamamen merkez yapmak istemektedir. Bu ikisinin ortasında bir yol izleyip sadece program veya yönetim değişikliği ile bu işi yürütmek isteyenler ise diğer iki gruba göre daha da işi karışık bir hale getirmişlerdir. Kanaatimizce eğer bu renkli tartışmalar içinde din eğitim-öğretimi bütün ideolojik fikir ve uygulamaların dışında tutularak yetiştirilecek bireyde din ve ahlak öğretiminin gerçekten yer alması gerektiği ile ilgili eğitimsel bir kaygı ile yola çıkılarak ve bu yönde yetiştirilmek istenen yeni insan prototipi belirlenerek, bu prototipe din ve ahlak öğretiminin hangi yönlerden etki edeceği, eğitim ortamları hazırlanırken bu açıdan nelere dikkat edileceği, din öğretmeninin yetiştirilmesi için nelerin gerekli olduğu, ders kitaplarının hazırlanmasında dikkat edilecek hususların neler olduğu, öğretimin daha etkili hale getirilmesinde hangi yöntem ve tekniklerin kullanılması gerektiği ile ilgili daha pek çok sorular ve çözüm önerileri ön plana çıkarılmış olsa idi, din eğitim-öğretimi genel eğitim içindeki yerini hem bu dönemde hem de sonraki dönemlerde daha ilmi ve sağlam bir şekilde alabilirdi. Tabii ki, bu dönemde yukarıdaki cümlelerde anlatılmaya çalışılan anlamda düşünenler ve bu yönde çözümler sunanlar vardır. Bütün bunların incelikleri ile ortaya çıkarılabilmesi ise dönemin konu ile ilgilenmiş bütün fikir adamlarının görüşlerinin araştırılması ve yine devrin yayın organlarının tek tek incelenmesi ile mümkün olabilecektir. Zaten bu araştırmanın amacının da bu dönemin önemine dikkat çekerek bu tür araştırmalara bir genel zemin hazırlamak olduğu ifade edildi. Bu cümleden olarak bu araştırmada bazan geniş bir şekilde bazan daha kısa olarak incelenmeye çalışılan veya hiç değinilmeyen konular din eğitim-öğretimi açısından araştırılmayı beklemektedir.

378. Mesela 1916'da medreselerle ilgili olarak arzu edilen ve bizim de katıldığımız şu görüş bunu yansıtmaktadır. Ancak bu ulaşılması gerektir. Mesele buna nasıl ulaşılacağıdır. Yani ara hedeflerin tesbit edilmesidir. "Ananat-ı asriyenin esliha-i asriye ile techizi... Biz öyle medaris arzu ederiz ki orada bize tatlı ve münis gelen kelimat-ı islamiye ile aray-ı zamaniye öğretilsin. Besmele ile ibtida eden bir kitapta felsefe-i asriyenin muhakeme ve münakaşasını bulalım. Öyle mesacid ve cevamia arz-ı iftikar ederiz ki minber ve kürsilerinden en canlı, en hakiki, en yeni hutbe ve vaazlar işitilsin. Öyle hoş cihan-i imam ve müezzinlere ihtiyacımız vardır ki onların zihvalvet sesleri bizi süflüyattan ayırıp alem-i maddinin biraz fevkinde isal ve is'ad etsin." Bkz. "Tekemmülât-ı Diniye", *İkdam*, No. 7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAH CEVDET, "Ayine-i Matbuat", *İçtihad*, No. 80-3, 12 Eylül 1329, s. 1771-1773.
- , "Mektep Alemi, Hayat Alemi", *Resimli Mektep Alemi*, 1 Eylül 1329, No. 4, s. 49-53.
- , "Tekmilâ", (R(einhard) Dozy, *Tarih-i İslamiyet (Essai Sur L'Histoire De L'Islamisme)* çev. Doktor Abdullah Cevdet, Kütüphane-i İçtihad Aded 15, Matbaa-i İçtihad, Mısır 1908 içinde), s. 675-721.
- ABDURRAHMAN ŞEREF, *İlm-i Ahlak*, İstanbul 1319.
- ABİDULLAH, "Medreselerimizin İslahı", *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 18 Haziran 1909, s. 2-3.
- AĞAYEF, Ahmet, "Terbiye-i Milliye" *İçtihad*, No. 27, 15 Temmuz 1327, s. 782-786.
- AHMED FEYZİ (Bursa Cami-i Kebir Mücazlarından), "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 851, 16 Kanunisanı Efrenci 1911, s. 3.
- AHMED NECATİ, "Ulema-i Kiramdan Bir Rica", *Beyanü'l-Hak*, c. VII Aded 171, 28 Şaban 1330-30 Temmuz 1328 s. 3009-3010.
- AHMED SADİ, "Maarif Nazırımızla Mülakat", *İkdam*, No. 6822, 6 Rebiülahir 1334-15 Şubat Efrenci 1916, s. 2.
- AHMED VASFİ, "Mesalik-i İlmiyye", *Sebilurreşad*, c. X Aded 243, 2 Cemaziyelahir 1331, s. 4-149.
- AHMED ZAİD, "İslah-ı Medaris Bugün Ne Suretle Kabil Olabilir?", *Sırat-ı Müstakim*, c. V, Aded 128, 16 Safer-3 Şubat 326, s. 390-392.
- AHMED ŞERİF, *Anadolu'da Tanin*, Baskıya Haz. Çetin Börekçi, Kavram yayınları, İstanbul 1977.
- AKDAĞ, Mustafa, "*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*", Ankara 1975.
- , *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi*, c. I-II, İstanbul 1974.
- AKSOY, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Şıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968.
- AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980.
- , *31 Mart Olayı*, Ankara 1970.
- AKYÜZ, Kenan, *Encümen-i Daniş*, Ankara 1975.
- AKYÜZ, Yahya, "Eski Eğitim Değerlerine Karşı Mehmet Akif ve Gençliğin Eğitimi", *Milli Eğitim*, Ekim-Aralık 1986, S. 70, s. 33-37.
- , "Mehmet Akif'in Eğitim Görüşleri ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Milli Eğitim*, Ocak-Mart 1986, S. 67, s. 18-23.
- , "Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Nitelik Arayışına İki Örnek", *Eğitimde Nitelik Geliştirme*, İstanbul 1991, s. 222-227.
- , *Türk Eğitim Tarihi*, 5. Baskı, Kültür Koleji Yayınları 4, İstanbul 1994.
- , *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)*, Doğan Basımevi, Ankara, 1978.
- "Alay ve Tabur İmamlarının Vezaif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizamname", *Düstur*, II/6, s. 332-333.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devrin İslam Akademisi Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*, 2. Baskı, Yeni Asya yayınları, İstanbul 1973.
- Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Yayına haz. Faik Reşit Unat, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- ALİ KEMAL, "Mektep, Yine Mektep, Daima Mektep!", *İkdam*, No. 5095, 1908, s. 1.
- , "Yine Lisan Bahsi", *İkdam*, No. 5250, 7 Januier 1909, s. 2.
- , "İlkbalimiz Gelse Gelse Nereden Gelir?", *İkdam*, No. 5294, 20Februvar 1909, s. 1.
- ALPAY, Meral, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976.

- ALTINSU, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972.
- ARIBAŞ, Sabahattin, *Mehmet Akif'in Eğitim Üzerine Düşünceleri*, İstanbul 1992.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah yayınları, İstanbul 1983.
- AYAS, Nevzat, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- AYDIN, M. Şevki, "II. Meşrutiyet Dönemi Din Öğretimi-Genel Manzarası, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Kayseri 1989, s. 293-294.
- , "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Kayseri 1987, s. 321-336.
- AYNI, Mehmet Ali, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927.
- AYTAÇ, Kemal, "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi "Araştırma"*, Ankara 1979, c. XI, S. 2, s. 165-190.
- , "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara 1984, c. XVII, S. 1-2, s. 236-248.
- BALKIR, Süleyman Edip, *Eski Bir Öğretmenin Anıları (1908-1940)*, İstanbul 1968.
- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, *Maarifte Bir Siyaset*, İstanbul 1335.
- , *Talim ve Terbiyede İnkılap*, İstanbul 1927.
- , "Asrımızın Terbiye Gayeleri", *Muallim*, 15 Temmuz 1332, c. I, S. 1, s. 10.
- , "Hayatım", *Yeni Adam*, No. 60, 64, 66, Eylül 1936.
- , "Sultani Islahatı", *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, Şubat 1335, Adet 6, s. 1-9.
- , *Maarif Hakkında Layihalar*, İstanbul 1339.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 3. Baskı, c. I-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BERKER, Aziz, *Türkiye'de İlköğretim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.
- BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 2. Baskı, Yeni Çizgi, Ankara 1995.
- BİLİM, Cahit Yalçın, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No. 69, Eskişehir 1984.
- BİNARK, İsmet-Nejat Sefercioğlu, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası Kitap-Makale*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- BİRİNCİ, Ali "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Tarih ve Toplum*, S. 52, 1988, s. 209-215.
- BUYRUKÇU, Ramazan, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995.
- CAHİD, Hüseyin, "Din", *Tanin*, No. 291, 24 Haziran Efrenci 1909, s. 1.
- , "Maarif Derdi", *Tanin*, No. 800, 23 Teşrinisani Efrenci 1910, s. 1.
- , "Maarife Ne Lüzum var?", *Tanin*, No. 772, 26 Teşrinievvel 1910, s. 1.
- , "Maarifin Hali", *Tanin*, No. 781, 4 Teşrinisani Efrenci 1910, s. 3.
- , "Medreseler", *Tanin*, No. 874, 8 Şubat 1911, s. 1.
- , "Talebe-i Ulum", *Tanin*, No. 614, 18 Mayıs 1910, s. 1.
- "Cami Derslerinin İntizam ve Tevsii", *Tanin*, No. 415, 29 Teşrinievvel 1909, s. 3.
- "Cevami' ve Mesacid-i Şerifede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname", *Düstur*, II/6, s. 375.
- CEVDET PAŞA, *Tezahir*, Yay: Cavid Baysun, c. IV, Ankara 1967.
- D.K. "Maarifimiz (Emrullah Efendi İle Mülakat)", *Sabah*, No. 7341, 15 Şubat 1325-28 Şubat Efrenci 1910, s. 1.

- "Darülfünun Hakkında", *Tanin*, No. 3324, 13 Mart 1334, s. 3.
- "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname", *Düstur*, II/IV, s. 460-463.
- "Darülfünun ve Şuabatının İnzibatına Dair Nizamname Layıhasıdır", *Tanin*, No. 1263, 8 Mart Efrenci 1912, s. 4.
- "Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstur*, I/VII, s. 659-664.
- "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye ve Meclis-i Meşayih", *İkdam*, No. 7525, 8 Rebiülahir 1336-22 Kanunisanı 1918, s. 2.
- "Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye", *Tanin*, No. 3474, 13 Ağustos 1334, s. 3.
- "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi Hey'et-i Teftişiyesine Mahsus Talimatname", *Ceride-i İlmiyye*, Sene 2, Aded 12, Cemaziyelahir 1333, s. 713-715.
- Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi Nizamname Ders Cedveli Suret-i Tedris Kitaplar ve Talimatname*, İstanbul 1330.
- "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesi", *Tanin*, No. 2090, 17 Teşrinievvel Efrenci 1914, s. 3.
- "Darü'l-Hilafeti'l-Aliye Medresesiyle Taşra Medarisi Hakkında Nizamname", *Düstur*, II/9, s. 745-753.
- DAVISON, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire*, New York 1973.
- DİLAVER, Hüseyin, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme ve İstihdam Şartları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994.
- "Dini Terbiye Nasıl Verilmeli", *İkdam*, No. 7553, 7 Cemaziyevvel 1336-19 Şubat 1918, s. 2.
- DOĞAN, Récai, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Ankara 1996, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi).
- DUMAN, Tayyip, *Türkiye'de Ortaöğretim Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişim)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.
- DURU, Kazım Nami, *Ziya Gökalp*, 3. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975.
- DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Türkiye'de İslam ve İrkçilik Meselesi*, İstanbul 1976.
- EDHEM NEJAT, "Köylerde Leyli Mektepler", *Yeni Fikir*, 15 Kanunisanı 1327, S. 2, s. 49-53.
- , "Müdafa-i Milliye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, 1 Mayıs 1329, S. 11, s. 327-331.
- , "Müdafa-i Milliye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, Mart 1329, S. 9, s. 269-272.
- , "Müdafa-i Milliye ve Terbiye", *Yeni Fikir*, Temmuz 1329, S. 13, s. 394-399.
- , "Terbiye-i Fikriyye III", *Sırat-ı Müstakim*, c. V, S. 126, 2 Safer-20 Kanunisanı 326, s. 359-360.
- , "Terbiye-i Umumide Noksanlık Var", *Sırat-ı Müstakim*, c. VII, S. 177, 5 Safer 1330-12 Kanunisanı 1327, s. 328-334.
- , "Yeni Mektepler", *Yeni Fikir*, 15 Kanunievvel 1327, s. 4.
- , *Mektepçilik*, İstanbul 1332.
- EMRE, A. Cevat, *İki Neslin Tarihi*, İstanbul 1960.
- EMRULLAH EFENDİ, "Darülfünun'da İnzibat", *Tanin*, No. 1262, 7 Mart Efrenci 1912, s. 4.
- , "Darülfünunun Teşkilat-ı Esasiye ve İdareyesine Müteallik Nizamname Layıhası", *Hakk*, No. 8, 9, 10, 21, 22, 23, Mart Efrenci 1912, s. 2-3.
- , "Tasarı Metni", *Hakk*, 20 Temmuz Efrenci 1912, s. 1-2.
- , "Tedrisat-ı İptidaiye", *Mülkiye Gazetesi*, 23-24, 1326, s. 42-64, 32-50.
- , *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrenci 1330, s. 1-2.
- ENGELHARD, Edvard, *Türkiye ve Tanzimat-Devlet-i Osmani'nin İslahı*, çev: Ali Reşad, İstanbul 1328.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, 2. Baskı, c. I-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, "Emrullah Efendi Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. XXX, S. 1-2, Ankara 1982, s. 7-36.

- , "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1982, c. XXX, S.1-2, s. 59-89
- , "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Çabaları'nın Gelişmesi", *Çağdaş Gelişmeler Işığında Türkiye'de Eğitim Fakültelerinin Yeri ve Rolü Uluslararası Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Ankara 1987.
- , *II. Meşrutiyet Devrinde Eğiteim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- ERİŞİRGİL, Mehmet Emin, "Ahlak Terbiyesi Etrafında Münakaşalar", *Ülkü*, 16 Mart 1943, c. III, S. 36, s. 2-3.
- , Dini Terbiye, "Dini Tedrisat", *Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, Mart 1334, No. 3, s. 13-15.
- , *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, 2. Baskı, Baskıya Haz. Aykut Kazancıgil-Cem Alpar, İstanbul 1984.
- ES'AD, Müftüzade Mehmet, "İstanbul Medreseleri I", *Sebilurreşad*, c. XXI, Aded 540-541, 6 1339, s. 160-163.
- , "İstanbul Medreseleri II", *Sebilurreşad*, c. XXI, Aded 542-543, 7 1339, s. 174-177.
- ETHEM RUHİ, "Terbiye ve Talim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriye: Dertlerimiz-Cercilik", *Sebilurreşad*, c. X, Aded 248, 7 Recep 1331-30 Mayıs 1329, s. 230-232.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin F., *İçtimaiyat Dersleri*, İstanbul 1971.
- GÖÇERİ, Nebahat, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri*, Kayseri 1991, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÖÇGÜN, Önder, *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*, Ankara 1992.
- GÖKALP, Ziya, "Ahlak Buhranı", *Yeni Mecmua*, c. I, S. 7, 23.8.1917, s. 122-124.
- , "Hars ve Medeniyet", *Yeni Mecmua*, c. III, S. 60, 5.9.1918, s. 142-143.
- , "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", *İslam Mecmuası*, c. I, S. 1, 30 Kanunisanı 1329, s. 14-20.
- , "Maarif Meselesi", *Muallim*, S. 11-12, 1 Haziran 1333/1 Temmuz 1333, s. 321-327/353-359.
- , "Maarif ve Hars", *Yeni Mecmua*, c. II, S. 52, 13.7.1918, s. 502-503.
- , "Medreseler", *Makaleler I*, Haz: Şevket Beysanoğlu, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1976, s. 79-82.
- , "Milli Terbiye: Milli Terbiye IV", *Muallim*, c. I, S. 4, 15.10.1332, s. 97-102.
- , "Terbiye Meselesi: Mekteplerde Mükafat ve Mücazat", *Yeni Mecmua*, c. II, S. 32, 14.2.1918, s. 113-114.
- , "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye V", *Muallim*, c. I, S. 7, 15.1.1332, s. 193-202.
- , "Terbiye Münakaşaları: Milli Terbiye VII", *Muallim*, c. I, S. 9, 1.4.1333, s. 264-272.
- , "Terbiye ve Millet: Milli Terbiye III-Terbiyenin Gayesi Nedir? Fert mi Yoksa Millet mi?", *Muallim*, c. I, S. 3, 15 Eylül 1332, s. 65-71.
- , "Terbiye ve Milliyet: Milli Terbiye II", *Muallim*, c. I, S. 2, 15 Ağustos 1332, s. 33-39.
- , *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*, 1. Baskı, Yayına haz. Rıza Kardeş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- , *Türkçülüğün Esasları*, Ankara 1923.
- , *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul 1918.
- GÖKSEL, Ali Nüzhet, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1963.
- GÜNYOL, Vedat, "Mektep", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, Maarif Basımevi, İstanbul 1957, s. 655-659.
- H. "Medresetü'l-Vaizin (Terbiye ve Talim)", *Sebilurreşad*, c. XI, Aded 273, 5 Muharrem 1332-21 Teşrinisanı 1329, s. 194-195.
- HALİL NASUHİ (Dersiamlardan), "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 850, 15 Kanunisanı 1911, s.,3.

- HALİM SABİT (Kazanlı), "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, c. V; Aded 124, 17 Muharrem-5 Kanunisanı 326, s. 324-336.
- HANIOĞLU, Şükrü, "Osmancılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c. V, İstanbul 1985, s. 1389-1393.
- , "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayıncılık, c. V, s. 1394-1399.
- HASAN KADRİ, "Mekteplerimiz, Talebe ve Muallimlerimiz Hakkında", *İkdam*, No. 7219, 17 Mart Efrenci 1917, s. 2.
- HAŞİM, "Terbiye ve Talim: Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriye: İslah-ı Medaris ve Esbab-ı İnhitatımız", *Sebilurraşad*, c. X, Aded 254, 19 Şaban 1331-11 Temmuz 1329, s. 321-322.
- HATEMİ, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1985, c. II, s. 506-507.
- "Hayat-ı İlmiye ve İlk Hatve-i Cuyane", *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 47, 4 Safer 1328, s. 11-13.
- HEMEDANİZEDE, Ali Naci, *Softalar ve Medreseler*, İstanbul 1325.
- HİLMİ (Gürünlü), "İslah-ı Medaris Hakkında Bir Mütala'a", *Sırat-ı Müstakim*, c. III, Aded 65, 19 Zilkade 327-19 Teşrinisanı 325, s. 200-204.
- "Hukuk-u Aile Kararnamesi", *İkdam*, No. 7445-7460-7461, 2 Safer 1336-19 Teşrinisanı 1333-1917, s. 2.
- "İslah-ı Medaris Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s. 1325-1330.
- "İslah-ı Medaris Nüsha-i Fevkaladesi", *Ceride-i İlmiye*, 20 Zilkade 1332, s. 249-252.
- "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 848, 13 Kanunisanı Efrenci 1911, s. 1.
- "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 849, 14 Kanunisanı 1911, s. 1.
- "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 853, 18 Kanunisanı Efrenci 1911, s. 3.
- "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 856, 21 Kanunisanı Efrenci 1911, s. 1.
- "İslah-ı Medaris", *Tanin*, No. 861, 26 Kanunisanı Efrenci 1911, s. 1.
- "İslah-ı Tedris Hakkında", *Beyanü'l-Hak*, c. I Aded 13, 4 Zilhicce 1326-15 Kanunievvel 1324, s. 274-276.
- İBRAHİM TEMO, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, 2. Baskı, İstanbul 1987.
- İHSAN ŞERİF, "Kadınlbarımızda Atş-ı İrfan", *İçtihad*, No. 92-3, 6 Şubat 1329, s. 2058-2061.
- , "Kadınlbarımızda Atş-ı İrfan", *İçtihad*, No. 94, 20 Şubat 1329, s. 2109-2110.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Darülfünun Tarihçesine Giriş II, Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani", *Bellelen*, c. LVII, S. 218, Ankara 1993.
- , "Darülfünunun Tarihçesine Giriş", *Bellelen*, c. LIV, S. 210, Ankara 1990, s. 701-702.
- İLERİ, Celal Nuri, *İttihad-ı İslam İslam'ın Mazisi, Hali İstikbali*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.
- , *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihiye*, 2. Baskı, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul, 1331.
- İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334.
- "İnas Darülfünununda", *Tanin*, No. 2191, 24 Kanunisanı Efrenci 1915, s. 3.
- "İnas Mekteb-i Sultanisi", *Tanin*, No. 1000-24, 14 Haziran Efrenci 1911, s. 3.
- İSFENDİYAROĞLU, Fethi, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952.
- İstanbul Darülfünun Talimatı*, İstanbul 1329.
- "İtiraf ve İshad (Beyazıt Dersiam Müderrisleri)", *Sebilurraşad*, c. 2-9, Aded 51-233, 21 Rebiülevvel 1331-14 Şubat 1328, s. 429-430.
- İttihat ve Terakki Cemiyeti Beyannamesi*, İstanbul 1326.
- "İttihat ve Terakki Kongresi II", *Tanin*, No. 2808, 6 Teşrinievvel, 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Kongresi III", *Tanin*, No. 2809, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Kongresi IV", *Tanin*, No. 2810, 8 Teşrinievvel 1916, s. 1.

- "İttihat ve Terakki Kongresi V", *Tanin*, No. 2811, 11 Teşrinievvel 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Kongresi VI", *Tanin*, No. 2812, 12 Teşrinievvel 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Kongresi VII", *Tanin*, No. 2813, 13 Teşrinievvel 1916, s. 1-2.
- "İttihat ve Terakki Kongresi VIII", *Tanin*, No. 2814, 14 Teşrinievvel 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Kongresi", *Tanin*, No. 2801, 29 Eylül 1916, s. 1, 3-6.
- "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi I", *Tanin*, No. 2807, 5 Teşrinievvel 1916, s. 1.
- "İttihat ve Terakki Umumi Kongresi III", *Tanin*, No. 2809, 7 Teşrinievvel 1916, s. 1-2.
- KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Birinci Basılış, Milliyet Matbaası, İstanbul 1930.
- , *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İkinci Kitap, İstanbul 1932.
- KARA, İsmail, *İslamcuların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- , *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale, c. I, İstanbul 1986.
- KARA, Mustafa, *Dini Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah yayınları, İstanbul 1977.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 4. Baskı, c. VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- KATİP ÇELEBİ, *Mizamü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*, İstanbul 1286.
- KAVCAR, Cahit, *II. Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim 1908-1923*, Ankara 1974.
- KAZAMIAS, Andreas, *Education and the Quest Modernity in Turkey*, Chicago 1966.
- KAZICI, Ziya Mehmet Şeker, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Çağrı yay., İstanbul 1982.
- KILIÇZADE HAKKI, *İtikadat-ı Batılaya İlan-ı Harp*, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329.
- "Kızlarımızı Terbiye Edelim", *Tanin*, No. 943, 18 Nisan Efrenci 1911, s. 3.
- "Kızlarımızın Terbiyesi", *İkdam*, No. 7518, 1 Rebiülahir 1336-15 Kanunisanı 1918, s. 2.
- KOÇER, Hasan Ali, "Türkiye'de Kadın Eğitimi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Ankara 1972, c. V, S. 1-2, s. 82-124.
- , "Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)", *Uzman yayınları*, Ankara 1987.
- , *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Yargıçoğlu Matbaası Ankara 1967.
- KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*, Sad: Zuhuri Danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 609, 1. Baskı Ankara 1985.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- KÖRKMAZ, Alaaddin, *Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerinde Tesirleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.
- KORLAELÇİ, Murtaza, "Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Sabahattin Bey", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Kayseri 1983, s. 31-58.
- KREISER, Klaus, "Die Anfaenge der deutsch-türkischen Hochschulbeziehungen", *Beitrag zur Hochschulforschung*, No. 1-2, 1990, s. 1-18.
- KURAN, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- , *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.
- "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 10, 10 Nisan 1330, s. 13-16.
- "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 11, 17 Nisan 1330, s. 8-10.
- "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 12, 24 Nisan 1330, s. 15-16.
- "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 7, 20 Mart 1330, s. 15-16.
- "Latin Harfleri", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 9, 3 Nisan 1330, s. 16.

- LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. Baskı, Ankara 1972.
- LORENZ, Charlotte, "Die Frauenfrage im osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams*, Band VI, Heft 3/4, Berlin 31 Dezember 1918, s. 72-214.
- M. ŞEMSEDDİN (Günaltay), "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, No. 7042, 21 Zilkade 1334-19 Eylül Efrenci 1916, s. 2.
- , "Medrese Programları Hakkında", *İkdam*, No. 7041, 18 Eylül 1916, s. 2.
- M. ŞİNASI-İsmail Hakkı, *Tadil-i Huruf Meselesi 3. Risale*, İstanbul 1328.
- M.A., "Darülmüallimin-i Aliye ve İnas Darülfünunu", *Tanin*, No. 3319, 8 Mart 1334, s. 3.
- M.A., "Sultanilerimiz", *Tanin*, No. 3300, 17 Şubat 1334, s. 3.
- "Maarif Nezaretinin İcratından I, "Darülmüallimin-i Rüşdiyeler Teşkilatı", *Tanin*, No. 807, 30 Teşrinisani Efrenci 1910, s. 1-2.
- "Maarif Nezaretinin İcratından, "Lise Teşkilatı", *Tanin*, No. 805, 28 Teşrinisani Efrenci 1910, s. 1-2.
- "Maarif Eski ve Yeni Mekteplerimiz", *İkdam*, No. 7737, 18 Zilkade 1336-25 Ağustos 1918, s. 1.
- Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekاتب-i İbtidaiye Ders Müfredatı (6, 5, 4, 3 dershané ve muallimli mekteblere mahsus)*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.
- Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekاتب-i İbtidaiye Ders Müfredatı (Bir ve İki Muallim ve Dershaneli Mekteplere mahsus)*, İstanbul 1329.
- "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur*, I/II, s. 184-219.
- MAHMUD CEVAD, *Mqarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 4. Baskı, İletişim Yayıncılık İstanbul 1992.
- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1326, s. 128-129.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 17 Şubat 1325, s. 519.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs, 1326, s. 2142.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Kanunievvel 1326, s. 625-637.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, "Maarif Nezareti Bütçe Konuşması", 25 Mayıs 1326, s. 2107-2109.
- "Medaris-i İlmiyye Hakkında Kanun", *Düstur*, II/9, s. 598-600.
- "Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", *Beyanü'l-Hak*, c. III, S. 64, 5 Cemaziyelahir 1328-31 Mayıs 1326, s. 1285-1288.
- "Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", *Beyanü'l-Hak*, c. III, S. 65. 12 Cemaziyelahir. 1328-8 Haziran 1326, s. 1300-1304.
- "Medaris-i İlmiyye Nizamnamesi", *Düstur*, II/2, s. 127-138.
- "Medinedeki Darü'l-Ulum Hakkında Nizamname", *Düstur*, II/5, s. 319-322.
- "Medreselerimiz", *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 51, 2 Rebiülevvel 1328-1 Mart 1326, s. 1078-1080.
- "Medresetü'l-Kuzat", *Sabah*, 10 Temmuz Efrenci 1914, 22 Ekim Efrenci 1914, s. 2-3.
- "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/VI, s. 212-215.
- Medresetü'l-Kuzat Nizamname ve Talimatnamesi*, İstanbul 1332.
- "Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s. 146-150.
- "Medresetü'l-Kuzat Nizamnamesine Müzeyyel Nizamname", *Düstur*, II/6, s. 1255-1256.
- Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, İstanbul 1332.
- "Medresetü'l-Vaizin", *Sabah*, 29 Aralık Efrenci, 1912, s. 3.
- "Medresetü'l-Vaizin", *Tanin*, No. 1193, 29 Kanunievvel Efrenci 1911, s. 2.

- MEHMED EMİN, "Tarihçe-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s. 642-652.
- MEHMED FATİN, "Tedrisat ve Medaristen", *Beyanü'l-Hak*, Aded 16, 25 Zilhicce 1326-5 Kanunisanı 1326, s. 57-361.
- "Mekاتب-i İbtidaiye Meselesi Nail Bey İle Mülakat", *Sabah*, No. 7287, 23 Kanunievvel 1325-5 Kanunisanı Efrenci 1910, s. 1.
- Mekاتب-i İptidaiyyede Muallimlik ve Muallim Muavinliği İmtihanlarına ve Eyyam-i Tatiyyede Küşad Edilecek Derslere Dair Talimatname*, İstanbul 1332.
- "Mekteb-i Sultanide", *İkdam*, No. 5107, 13 Aou 1908, s. 3.
- MUALLİM CEVDET, "Çocukluk ve Hocalık Hatıraları", *Yeni Nesil*, 7 Temmuz 1337, No. 11, s. 4-6.
- , "Darülmualimin-i Rüşdiye Usul-ü Tedris Konması Hakkında", *Tedrisat Mecmuası*, İstanbul 1332, S. 32.
- , *Mektep ve Medrese*, haz: Erdoğan Erüz, Çınar Yayınları, İstanbul 1978.
- , "Darülmualiminin 70. Sene-i Devriyesi...", *Tedrisat Mecmuası*, Mart 1331, No. 31-6, c. V, s. 178-200.
- MUSTAFA ASIM, "Memleketin Halası Neye Mutevaffıktır?", *İctihad*, No. 74, 1 Ağustos 1329, s. 1641-1642.
- MUSTAFA HAKKI, "Ulema-i İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 34, 2 Recep 1327-6 Temmuz 1325, s. 795-796.
- , "Vaizin-i Kiram İçin Vazife-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 37, 23 Recep 1327-27 Temmuz 1325, s. 854-857.
- MUSTAFA SABRİ, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 33, 23 Cemaziyelahir 1327-29 Haziran 1325, s. 764-768.
- MUSTAFA SAFVET, "Medreselerimiz", *Beyanü'l-Hak*, c. IV, Aded 89, 17 Zilhicce 1326-8-6 Kanunievvel 1326, s. 1678-1680.
- , "Rüüs İmtihani", *Beyanü'l-Hak*, c. V, Aded 117, 6 Recep 1328, s. 2139-2141.
- , "Talebelerin Medreselerden Şikayeti Medreselerimiz Hala Bir Yoluna Konmadı", *Sebilürreşad*, c. 2-9, Aded 29-211, 7 Şevval 1330-6 Eylül 1328, s. 53-54.
- MUSTAFA SUBHİ, "Sosyalizm Cereyanları", *Hakk*, No. 50, 15 Cemaziyevvel 1330, 19 Nisan 1328, s. 1.
- "Mülazemet Rüusu İmtihanına Dair Nizamname", *Düstur*, II/V, s. 498-501.
- OKIÇ, Tayyip, *İslam'da Kadın Öğretimi*, Ankara 1978.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit, "Muallim Mekteplerinin 100. Yılı", *Bilgi*, 1 Haziran 1943, S. 13, c. II, s. 14-15.
- ÖZALP, R., A. Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul 1977.
- ÖZBEK, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Akif*, Selam Yayınevi, Konya 1988.
- ÖZER, Ali, *Mehmet Akif ve Eğitim*, İzmir 1991.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. X, İstanbul 1983.
- PARLA, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966.
- PEDERSEN, Jons, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, c. VIII, s. 1-118.
- PRENS SABAHATTİN, *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327.
- , *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1324.
- , *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtima ve Programı*, Kader Matbaası, İstanbul 1334.

- RAMSUAR, Ernest E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev: Nuran Ülken, İstanbul 1972.
- REFET (Urfa Mebusu), "Türkiye'de Maarif-i İptidai I-II", *Türk Yurdu*, c. II, No. 7-8, Nisan 1341-Mayıs 1341, s. 38-41/141-142.
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken, İstanbul 1993.
- SAİD HALİM PAŞA, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1993.
- SAİD PAŞA, *Hatırat*, c. I-III, İstanbul 1328.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1316.
- Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1317.
- Salname-i Maarif-i Umumiye*, 1321.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1319.
- Salname-i Vilayet-i Beyrut*, 1312.
- Salname-i Vilayet-i Suriye*, 1301.
- SANDIKÇIOĞLU, Muhittin-Feruhzat Tıraç-Vefa Semenderoğlu, *Galatasaray Lisesi: Mekteb-i Sultani 1868-1968*, İstanbul 1974.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, Ötüken, İstanbul 1994.
- SATI BEY, "Darülmualimin Mesleği", *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*, Sene 1, No. 6, 15 Temmuz 1326.
- , "Darülmualimin Programları Hakkında", *Tanin*, No. 154, 3 Kanunısani Efrenci 1909, s. 2.
- , "Darülmualimin Programları Hakkında", *Tanin*, No. 94, 9 Şevval 1327-22 Teşrinievvel 1324-4 Teşrinısani 1908, s. 2.
- , "İslahata Nereden Başlamalı", *Tanin*, No. 957, 2 Mayıs Efrenci 1911, s. 1.
- , "Medeniyet-i İslamiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, Senel, No. 11, 1 Nisan 1327, s. 181-189.
- , "Mektepler ve Ahval-i İçtimaiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No. 7, 15 Ağustos 1326, s. 1-10.
- , "Mekteplere Dair", *Tanin*, No. 83, 9 Teşrinievvel 1324, s. 5-6.
- , "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", *Muallim*, 15 Şubat 1334, c. II, S. 19, s. 654-664.
- , "Ne Vakte Kadar Bu Halde Kalacak", *Tanin*, No. 188, 8 Şubat Efrenci 1909, s. 4.
- , "Terbiye Hakkında Birkaç Mülahaza", *Terbiye*, No. 1, 29 Ağustos 1334, s. 2.
- , "Terbiye ve Milliyet", *Muallim*, 15 Teşrinievvel 1332, c. I, S. 4, s. 102-107.
- , "Terbiye-i Milliye Hakkında Birkaç Mülahaza", *Terbiye*, No. 2, 12 Eylül 1334, s. 42-44.
- , "Tuba Ağacı Nazariyesi", *Muallim Dergisi*, 1 Temmuz 1333, c. I, S. 12, s. 359-366.
- , *Fenn-i Terbiye-Nazariyat ve Tatbikatı*, Tabı' ve Naşiri: İbrahim Hilmi, Kütüphanesi-i Askeri, c. I-II, İstanbul 1325.
- , *Layihalarım*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1326.
- SELİM SABİT EFENDİ, *Rebnümay-ı Muallimin-i Sıbyan*, İstanbul 1287.
- Sıbyan Mekatib-i Hocalarına Dair Talimat*, İstanbul 1263.
- SİLER, Abdurrahman, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1992 (Basılmamış Doktora Tezi).
- SUNGU, İhsan, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, c.VII, s. 28, 1943, s. 315-348.
- , "Tevhidi Tedrisat", *Belleten*, 1938, c. II, s. 397-431.
- SÜLEYMAN ŞEVKET, "Darülmualimat", *Muallimler Mecmuası*, c. VIII, 15 Ramazan 1341, s. 155-163.

- SZYLIOWICZ, S. Joseph, *Education and Modernization in the Middle East*, London 1973.
- 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası, İstanbul 1336.
- ŞAHABEDDİN, Cenap, "Makale-i Yevmiye: Bizde Nisaiyyun", *Hakk*, No. 67, 2 Cemaziyelahir 1330-6 Mayıs 1328, s. 1.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1943.
- ŞEVKETİ, Eşref Efendizade, *Medaris-i İslamiye İslahat Programı*, İstanbul 1329.
- ŞEYH ALİ-ZADE MUHYİDDİN, *Medreselerin İslahı*, (Basım yeri ve yılı yok). -
- ŞİŞMAN, Ahmet, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin Kuruluşu (1868-1871)*, İstanbul 1989.
- ŞÜKRÜ BEY, *Sabah*, No. 7362, 21 Mart Efrenci 1330, s. 1.
- TAHSİN, NAHİD, "Kadınlarımız", *İctihad*, No. 70, 4 Temmuz 1329, s. 1534-1538.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri: (1862-1884)", *Bellekten*, c. XVII, S. 66, Ankara 1953, s. 223-249.
- , *Mehmet Akif Hayatı ve Eserleri*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1945.
- TANYOL, Cahit, "İçtimai Monografi Hazırlıkları Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, No. 4-5, İstanbul, 1949, s. 145-220.
- TANYU, Hikmet, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981.
- "Tedrisat-ı Aliye Layiha-ı Kanuniyesi", *Sabah*, 1 Temmuz Efrenci 1912, s. 2-3.
- "Tedrisat-ı Medarisin İslah ve İntizamına Mukaddime Olmak Üzere 1284 Senesinde Teşekkül Eden Bir Hey'et-i İlmiyye Tarafından Tertib Edilmiş Olan Program", *Beyan-ı'l-Hak*, Aded. 15, 18 Zilhicce 1326-29 Kanunievvel 1324, s. 322-324.
- "Tedrisat-ı Milliye", *İkdam*, No. 7405, 22 Eylül 1917, s. 2.
- TEKELİ, İlhan-Selim İkkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- "Tekemmülât-ı Diniye", *İkdam*, No. 7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s. 3.
- TEKİNDAG, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-54.
- "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur*, II/5, s. 607-617.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, "Ethem Nejat", *Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1953, s. 135-136.
- , *İlk Öğretim Kavramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1946.
- TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, s. 126-132.
- TOZLU, Necmettin, *İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi*, İstanbul 1989.
- TUNAYA, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'İslamcılık' Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XIX, No. 3-4, 1948, s. 630-670.
- , "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcilik Cereyanı'", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. XIV, S. 3-4, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 585-630.
- , "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Tamer'e Armağan*, İstanbul 1956, s. 167-187.
- , *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- , *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, c. I, İstanbul 1984.

- , *“Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- TUNCAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Ankara 1967.
- TÜCCARZADE, İbrahim Hilmi (Çığıracan), *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz*, İstanbul 1329.
- TÜMER, Günay, “Vaazda Takip Edilecek Metod I”, *Diyanet Dergisi*, c. XVII, S. 1, Ocak-Şubat 1978, s. 5-22.
- , “Vaazda Takip Edilecek Metod II”, *Diyanet Dergisi*, c. XVII, S. 2, Mart-Nisan 1978, s. 110-127.
- , “Vaazda Takip Edilecek Metod III”, *Diyanet Dergisi*, c. XVII, S. 6, Kasım-Aralık 1978, s. 334-343.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *İslamcılığın Doğuşu*, 2. Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1991.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954.
- UNAT, Faik Reşit, *Maarif Düsturu*, “Darülmuallimin ve Darülmuallimat Nizamnamesi”, s. 148-158.
- , *Maarif Düsturu*, “İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi”, s. 188-197.
- , *Maarif Düsturu*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.
- , *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine-Dair Vesikalar”, *Belleten*, 1956, c. XX, S. 77.
- , *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- “Vaizleri İhtar”, *Beyanü'l-Hak*, c. II, Aded 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s. 877-879.
- VARLIK, Bülent, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, c. I, s. 112-125.
- VECDİ, M. Salih, “Medreselerin Avamî-i İnhitatından Rağbetsizlik (Talebe-i Ulumda Hareket-i Fikriyye)”, *Sebilurreşad*, c. XII, Aded 287, 14 Rebiülahir 1332-27 Şubat 1329, s. 11-13.
- WIDMANN, Horst, *Atatürk Üniversite Reformu*, çev: Aykut Kazancıgil-Serpil Bozkurt, İstanbul 1981.
- WILSON, E. Howard-İlhan Başgöz, *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk*, Dost Yayınları, Ankara 1968.
- YALÇIN, Aydın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979.
- YAŞAR, Mehmet, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YAZICI, Nesimi, “Tanzimat ve Abdulhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı”, *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara 1994, c. XXX, S. 2.
- , “Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Diyanet Dergisi*, Ankara 1991, c. XXVII, S. 4, s. 55-121.
- YILMAZ, Mustafa, *Millî Mücadelede Yeşil Ordu*, Ankara 1987.
- YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, 1. Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1993 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).